

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟ ΑΡΙΣΤΕΙΑΣ *JEAN MONNET*

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΕΡΕΥΝΗΤΩΝ ΣΤΗΝ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ
ΠΟΛΙΤΙΚΗ 2011-2012

**ΕΡΓΑΣΙΑ: «Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗΝ
ΕΠΙΛΟΓΗ ΤΗΣ ΕΜΒΑΘΥΝΣΗΣ: ΟΙ ΘΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ ΣΤΗ ΣΥΝΘΗΚΗ
ΤΗΣ ΛΙΣΣΑΒΩΝΑΣ»**

ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΜΥΣΙΡΗ

Φεβρουάριος 2012

Περιεχόμενα

Εισαγωγή- Θεωρητικός στόχος της εργασίας.....	3
Κεφάλαιο I: Η Ελλάδα και η επιλογή της εμβάθυνσης.....	5-13
i. Το περιεχόμενο της εμβάθυνσης για τους Ευρωπαίους εταίρους	
ii. Το περιεχόμενο της εμβάθυνσης για την Ελλάδα βάσει των θέσεων στη Συντακτική Συνέλευση (2002-2003)	
iii. Γιατί η Ελλάδα επιλέγει την εμβάθυνση	
Κεφάλαιο II: Οι θέσεις μας κατά τις διαπραγματεύσεις της Συνταγματικής Συνθήκης και της Συνθήκης της Λισσαβώνας.....	14-24
i. Η Ελλάδα στις διαπραγματεύσεις για τη Συνταγματική Συνθήκη	
ii. Η Ελλάδα στις διαπραγματεύσεις για τη Συνθήκη της Λισσαβώνας	
iii. Ένας απολογισμός των διαπραγματεύσεων: ελληνικές ή, απλά, «συμμαχικές» θέσεις;	
Κεφάλαιο III: Σκέψεις πάνω στη διαπραγματευτική τακτική της Ελλάδας.....	25-26
Κεφάλαιο IV: Εν είδει epilόγου: ο σημερινός προβληματισμός για την Ε.Ε.	27-29
i. Προτάσεις για το μέλλον της σημερινής Ε.Ε.	
ii. Η θέση της Ελλάδας στη μελλοντική Ε.Ε.	
Βιβλιογραφία.....	30
Παράρτημα Πινάκων.....	32-34

Εισαγωγή

Η σημερινή εικόνα της Ευρωπαϊκής Ένωσης (εφεξής Ε.Ε.) των 27 κρατών-μελών, κάνει την επιλογή μεταξύ διεύρυνσης ή εμβάθυνσης να μοιάζει μάλλον με ψευτοδίλημμα, αφού, ύστερα και από την τελευταία προσχώρηση δέκα νέων κρατών- μελών στους κόλπους της αλλά και την έναρξη ενταξιακών διαπραγματεύσεων το 2005 με τρεις νέες χώρες (Κροατία, Τουρκία, πΓΔΜ), έχει γίνει εμφανές περισσότερο από ποτέ ότι πρόκειται για δύο διαδικασίες στενά αλληλοεξαρτώμενες. Πράγματι, η μετεξέλιξη της Ε.Ε. από οικονομική σε πολιτική ένωση, όσο ιδιαίζουσα και αν εμφανίζεται η φύση της *-sui generis* μάρφωμα ονοματίζεται από πολλούς αναλυτές¹- προστάζει τη συνύπαρξη διεύρυνσης και εμβάθυνσης ως εγγύηση για τη βιωσιμότητα του ευρωπαϊκού εγχειρήματος.

Η Ελλάδα, ιδιαίτερα από τα τέλη της δεκαετίας του 1990 και μετά, εμφανίζεται ως μια χώρα *φιλοενοποιητική*, η οποία υποστηρίζει τη μετεξέλιξη της Ε.Ε. σε μία ένωση πολιτική, κατευθυνόμενη προς ένα ομοσπονδιακό πρότυπο οργάνωσης και λειτουργίας.² Η θέση αυτή είναι φυσικά αποτέλεσμα του γενικότερου προσανατολισμού της χώρας προς την κατεύθυνση μιας «Ευρώπης ισχυρής» αλλά και των ειδικότερων ελληνικών πολιτικών επιδιώξεων, οι οποίες

---

¹ Π.Κ.Ιωακειμίδης (2000), *Το μέλλον της Ευρώπης. Η προοπτική της ευρωπαϊκής ομοσπονδίας και η Ελλάδα*, Αθήνα, Σιδέρης, σελ. 22. Για πληρέστερη ανάλυση επί του όρου βλ. Δ.Ν.Χρυσόχου (2003), *Θεωρίες ευρωπαϊκής ενοποίησης*, Αθήνα, Παπαζήση, σελ. 48-70

² Ο καθηγητής Π.Κ.Ιωακειμίδης κάνει λόγο για το φαινόμενο του *ευρωενθουσιασμού*, βλ. Π.Κ.Ιωακειμίδης (2007), *Θα επιβιώσει η Ευρωπαϊκή Ένωση;*, Αθήνα, Παπαζήση, σελ. 109-115

θεωρείται ότι θα επιτευχθούν αποτελεσματικότερα αν ενδυσθούν τον ευρωπαϊκό μανδύα.³ Και μπορεί πλέον η θεώρηση αυτή να θεωρείται αυτονόητη, ωστόσο η ελληνική ευρωπαϊκή πολιτική πέρασε από στάδια έντονων αμφισβητήσεων και διακυμάνσεων ωστόσο αποκρυσταλλωθεί σε θέσεις και πολιτικές ομοιογενείς με αυτές των λοιπών κοινοτικών εταίρων της. Οι θέσεις αυτές πέρασαν από τη θεωρητική σφαίρα στη συγκεκριμενοποίηση κυρίως κατά τη συμμετοχή της χώρας στις διαπραγματεύσεις της Συνταγματικής Συνθήκης (2002-2004) και της Συνθήκης της Λισσαβόνας (2007-2009).

Στόχος της παρούσας εργασίας είναι η διερεύνηση των ελληνικών θέσεων- κυρίως από τη σκοπιά της διαπραγματευτικής τακτικής- στις δύο προαναφερθείσες απόπειρες της Ε.Ε. για εμβάθυνση και πολιτική ενοποίηση, δηλαδή στην εκπόνηση της Συνταγματικής Συνθήκης και στη Συνθήκη της Λισσαβόνας. Η πρώτη δεν υιοθετήθηκε εν τέλει μετά το «όχι» της Γαλλίας και της Ολλανδίας ενώ η δεύτερη βρίσκεται εν ισχύ από την 1^η Δεκεμβρίου 2009. Έμφαση θα δοθεί στον τρόπο που η χώρα οργάνωσε τις θέσεις της αλλά και στο πώς η τελευταία συμμετείχε στις τυπικές και άτυπες διαπραγματεύσεις (συμμετοχή στην “κατασκευή συμμαχιών”- coalition building) προκειμένου να τις δει να υλοποιούνται. Αναπόφευκτα, θα προκύψουν κάποιες γενικότερες διαπιστώσεις για την διαπραγματευτική ικανότητα της Ελλάδας αλλά και για τους παράγοντες από τους οποίους αυτή εξαρτά την αποτελεσματικότητά της.

---

³ Η θέση είναι ότι μια ισχυρή Ελλάδα προϋποθέτει μια ισχυρή Ε.Ε. Ο πρωθυπουργός Κώστας Σημίτης ανέφερε το 2001 σε ομιλία του στο πλαίσιο της Συνέλευσης για το μέλλον της Ευρώπης: “*Experience has shown that the closer we get to the core of political power in the Union, the more effectively we incorporate its policies, the more we increase our ability to influence developments, to strengthen Greece’s position, to maximize the benefits for the Greek people. [...] We want a strong Europe, because we want a strong Greece*”. Βλέπε σχετικά Μ. Παπάζογλου (2009), *Οι προκλήσεις του εξευρωπαϊσμού και της διαβούλευσης για το ελληνικό πολιτικό σύστημα*, Αθήνα, Παπαζήση, σελ. 266- 275

Κεφάλαιο I - Η Ελλάδα και η επιλογή της εμβάθυνσης

i) Το περιεχόμενο της εμβάθυνσης για τους Ευρωπαίους εταίρους

Η ανάγκη για εμβάθυνση -νοούμενη κυρίως ως ένα σύνολο θεσμικών και πολιτικών μεταρρυθμίσεων προς την επίτευξη βαθύτερης ενοποίησης αλλά και άμβλυνσης στο μέτρο του εφικτού των ανισοτήτων μεταξύ των κρατών-μελών της Ε.Ε.- αποτυπώνεται ξεκάθαρα στο διάλογο που ξεκίνησε το 2000 για το μέλλον της Ευρώπης. Καθώς επίκειτο η διεύρυνση με δέκα νέες χώρες, στόχος ήταν η κατάλληλη προετοιμασία της Ε.Ε. προκειμένου το εγχείρημα των έξι ιδρυτικών κρατών-μελών της Ε.Ο.Κ. (Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα) του 1957 να μπορεί να λειτουργήσει εξίσου και με 24 ή και περισσότερα μέλη. Κοινός τόπος των διαφορετικών απόψεων που διατυπώθηκαν από τις ευρωπαϊκές προσωπικότητες της εποχής⁴ ήταν η προοπτική της *ομοσπονδοποίησης (federalisation)* της Ε.Ε. ως της καταλληλότερης μορφής οργάνωσης για επιμέρους κοινότητες γεωγραφικά διεσπαρμένες, οι οποίες καλούνται να εξυπηρετήσουν διαφορετικά και πολλάκις αντικρουόμενα συμφέροντα και αξίες μέσα από την επιδίωξη κοινών στόχων και τη συνακόλουθη καλλιέργεια κοινών πεποιθήσεων και παραδόσεων.⁵

Και αυτό για δύο λόγους. Αφενός, διότι το ομοσπονδιακό πρότυπο οργάνωσης έχει ως κεντρικό άξονα την αρχή της διαφορετικότητας και της ποικιλομορφίας, εξασφαλίζει εξ ορισμού δηλαδή δυνητικά την ενότητα στην ποικιλομορφία («unity in diversity»), χαρακτηριστικό αναγκαία εξισορροπητικό προς την ετερογένεια που εμφανίζεται κυρίως ως προς τα επίπεδα οικονομικής ανάπτυξης μεταξύ παλαιών, νεότερων και επικείμενων μελών της Ένωσης. Αφετέρου, διότι η Ε.Ε. με τον τρόπο που εξελίσσεται ανά τα χρόνια συγκεντρώνει -στο βαθμό που το κάνει ή ως όφειλε να το κάνει- στοιχεία ομοσπονδιακά, ακόμα και αν η ομοσπονδία δεν έχει ορισθεί επίσημα ως καταληκτικός πολιτικός στόχος για αυτήν:

- Ύπαρξη ανεξάρτητων υπερεθνικών θεσμών, ήτοι του “θεσμικού τριγώνου” Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και Ευρωπαϊκό Δικαστήριο, οι οποίοι διαδραματίζουν βασικό ρόλο στη διαδικασία λήψης αποφάσεων (αποκλειστικό δικαίωμα της νομοθετικής πρωτοβουλίας Ευρ. Επιτροπής, διαδικασία συναπόφασης Συμβουλίου Ένωσης και Ευρ. Κοινοβουλίου)

---

⁴ Για μια συνολική θεώρηση των προτάσεων για τη συγκρότηση της διευρυμένης Ε.Ε. βλέπε σχετικά Π.Κ.Ιωακειμίδης, *Το μέλλον της Ευρώπης...*, ό.π., σελ. 27, 35-37. Από εδώ και οι προτάσεις των Ευρωπαίων ηγετών που παρατίθενται στη συνέχεια.

⁵ Ορισμός της ομοσπονδοποίησης από τον C.J.Friedrich, στο ίδιο, σελ. 17.

- Συνύπαρξη των υπερεθνικών θεσμών με τα διακυβερνητικά όργανα (Συμβούλιο της Ε.Ε., πολιτικός θεσμός του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου), η οποία επιτυγχάνεται μέσω του «κοινοτικού συστήματος», που αποτρέπει την επικράτηση του εθνικού συμφέροντος (ή του συνασπισμού εθνικών συμφερόντων) έναντι του κοινού ευρωπαϊκού, αλλά και μέσω του συστήματος «ελέγχων και ανασχέσεων» (checks and balances) που λειτουργεί προς την κατεύθυνση της εξισορρόπησης της δράσης μεταξύ ισχυρότερων και λιγότερο ισχυρών κρατών- μελών.
- Ύπαρξη των αρχών της επικουρικότητας (subsidiarity)⁶, της υπεροχής του κοινοτικού δικαίου έναντι του εθνικού και της άμεσης εφαρμογής αυτού ως κατευθυντηρίων αρχών στις πολιτικές και τις δράσεις της Ένωσης.

Επιπλέον, έχει υποστηριχθεί πως η οργάνωση των ευρωπαϊκών κρατών σε ομοσπονδιακή βάση έρχεται ως απάντηση στο φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης, κυρίως ως προς τους τομείς των οικονομικών σχέσεων, της κοινής εξωτερικής πολιτικής και άμυνας και της αναγκαιότητας απόκτησης από πλευράς Ε.Ε. νομικής προσωπικότητας, προκειμένου η τελευταία να μπορεί ν' αναπτύξει δράση στο διεθνές περιβάλλον. Ο πρωθυπουργός Κώστας Σημίτης, κατά την τοποθέτηση της χώρας για το μέλλον της Ευρώπης, ανέφερε χαρακτηριστικά: *«Τα εθνικά κράτη μπορούν να επανακτήσουν την ισχύ που χάνουν σήμερα εξαιτίας της παγκοσμιοποίησης και της οικονομικής αλληλόδρασης [μεταξύ των κρατών], αν συνεργαστούν στη βάση μιας Ευρώπης ομοσπονδιακής, η οποία θ' αναδειχθεί σ' έναν από τους μεγαλύτερους παίκτες της παγκόσμιας τάξης».*⁷

Φυσικά, οι απόψεις για την πολιτική ολοκλήρωση της Ε.Ε. προς μια ομοσπονδιακή κατεύθυνση δεν μπορούν να ομαδοποιηθούν καθώς εμφανίζουν αποκλίσεις, οι οποίες σε πολλές των περιπτώσεων, βρίσκονται σε άμεση συνάφεια και εξάρτηση με το προφίλ του κράτους-μέλους από το οποίο προέρχονται, τη θέση του στους κόλπους της Ε.Ε., τις δυνατότητες αλλά και τις επιδιώξεις του εντός αυτής. Στη βάση αυτή, εμφανίζονται κράτη-μέλη με ενοποιητική βούληση (Γερμανία, Ιταλία), κράτη-μέλη που αντιστέκονται στη λογική της πολιτικής ολοκλήρωσης και εμβάθυνσης (Ηνωμένο Βασίλειο, Δανία, Ισπανία) αλλά και κράτη-μέλη που επιλέγουν την ομοσπονδιακή λογική (κυρίως τα μικρότερα ή λιγότερο ισχυρά) ως βέλτιστη επιλογή τόσο για την πορεία του ίδιου του ευρωπαϊκού οικοδομήματος όσο και για τη δική τους θέση μέσα στο οικοδόμημα αυτό.⁸

⁶ Σύμφωνα με την αρχή της επικουρικότητας, η Ε.Ε. παρεμβαίνει σε τομείς μη αποκλειστικής αρμοδιότητάς της μόνο εάν και στο βαθμό που οι στόχοι των προβλεπόμενων δράσεων είναι αδύνατο να επιτευχθούν επαρκώς από το κράτος-μέλος. Έτσι, η αρχή αυτή «κατηγοριοποιεί» τις αρμοδιότητες Ε.Ε. και κρατών-μελών σε αποκλειστικές για το ένα ή το άλλο μέρος και σε συντρέχουσες. Πιο αναλυτικά στο http://europa.eu/scadplus/constitution/subsidiarity_el.htm.

⁷ Η συγκεκριμένη ομιλία περιέχει τις επίσημες θέσεις της Ελλάδας για το μέλλον της Ε.Ε. Βλέπε σχετικά *Greece in the E.U: The new role and the new agenda*, Γενική Γραμματεία Ενημέρωσης Υπουργείου Τύπου και ΜΜΕ, Αθήνα, 2002, σελ. 272-273

⁸ Για τη θέση της Ελλάδας βλέπε παρακάτω.

Ως συνέπεια, τονίζεται συχνά στη θεωρία της ευρωπαϊκής ενοποίησης αλλά και στην ευρωπαϊκή πραγματικότητα, η διάκριση μεταξύ μελών που επιθυμούν και μελών που επιθυμούν **και** ταυτόχρονα μπορούν να κινηθούν προς την επιλογή της εμβάθυνσης με τη συγκρότηση μιας πολιτικής ένωσης σε ομοσπονδιακές βάσεις.

Στο πνεύμα αυτό, τα μοντέλα μετεξέλιξης της Ένωσης που διατυπώθηκαν από τις αρχές της χιλιετίας και κυριάρχησαν στη συζήτηση της Διακυβερνητικής Διάσκεψης του 2001 αλλά και αυτά που διατυπώνονται στις μέρες μας για την επιτακτική θεσμική μεταρρύθμιση της Ένωσης -μιας και ο διάλογος παραμένει ανοικτός και πιο επίκαιρος από ποτέ-⁹, περιλαμβάνουν την παραδοχή της *διαφοροποιημένης ολοκλήρωσης*, ήτοι της εμβάθυνσης είτε ανά τομέα πολιτικής είτε ανά ομάδα κρατών-μελών τα οποία δύνανται ν' ανταποκριθούν στις απαιτήσεις μιας τέτοιας διαδικασίας. Η διαφοροποιημένη ολοκλήρωση ως προοπτική αφενός χρησιμοποιείται ως μοχλός συνεργασίας για τα πιο ισχυρά κράτη που μπορούν να προχωρήσουν προς τα εμπρός στους τομείς που το επιθυμούν, όπως στην οικονομία. Αφετέρου, εξυπηρετεί την ευρωπαϊκή πραγματικότητα της ύπαρξης κρατών-μελών στους κόλπους της Ε.Ε. αρκετά διαφορετικών μεταξύ τους¹⁰, ενισχύοντας την πιθανότητα μετεξέλιξης του συνολικού οικοδομήματος έναντι της στασιμότητας λόγω αυτής της ανομοιομορφίας. Έτσι, το 2000, ο Υπουργός Εξωτερικών της Γερμανίας Γιόσκα Φίσερ, κινούμενος σε διακυβερνητικά πλαίσια, πρότεινε μια διευρυμένη Ε.Ε. στη βάση του ομοσπονδιακού προτύπου με «κέντρο βάρους» τις χώρες που συμμετέχουν στην ΟΝΕ. Έκανε λόγο επίσης και για τη δυνατότητα ανάπτυξης «ευελιξίας» και «ενισχυμένης συνεργασίας» εκείνων των κρατών-μελών που θα έχουν τη βούληση και την ικανότητα να προχωρήσουν στο ομοσπονδιακό πείραμα με βάση τη σύμπραξη των εθνικών κυβερνήσεων. Ο Ζακ Ντελόρ πρότεινε μια ομοσπονδία εθνικών κρατών, οδηγούμενη από την «πρωτοπορία» («avant-garde») των ιδρυτικών μελών στη βάση όμως μιας υπερεθνικής θεσμικής συγκρότησης. Ο τότε Υπουργός Εξωτερικών της Γαλλίας Hubert Védrine, συμμετέχων στη δεξιά κυβέρνηση του Λιονέλ Ζοσπέν, αναφέρθηκε ξεκάθαρα σε μια ομοσπονδία διακυβερνητική, αποτελούμενη μάλλον από τις χώρες-μέλη του ευρώ, με τους θεσμούς διακυβερνητικού χαρακτήρα, όπως το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, να έχουν τον προεξέχοντα ρόλο¹¹. Ακόμη, διατυπώθηκαν προτάσεις για μία ομοσπονδία κλασικού τύπου («Ηνωμένες Πολιτείες της Ευρώπης»- Βαλερί Ζισκάρ ντ' Εστέν, Χέλμουτ Σμιτ), στην οποία θα μπορούν να

⁹ Βλέπε παρακάτω καταληκτικό κεφάλαιο για τις προοπτικές της εμβάθυνσης, όπως αυτές αποτυπώνονται στις σημερινές προτάσεις ανάπτυξης της Ε.Ε.

¹⁰ Βλέπε πίνακα 1 παραρτήματος.

¹¹ Η Γαλλία κινήθηκε εν μέρει αντιφατικά προς την κατεύθυνση μιας ομοσπονδιακής διακυβέρνησης. Χαρακτηριστικά, ο Πρόεδρος Ζ. Σιράκ έκανε λόγο για τη δημιουργία χωρών πρωτοπορίας μα και την πιθανότητα «αποκοινοτικοποίησης» («decommunautarisation») της Ε.Ε. Π.Κ.Ιωακειμίδης, *Το μέλλον της Ευρώπης...*, ό.π., σελ. 35.

μετέχουν και άλλα πλην των ιδρυτικών μέλη, αλλά και προτάσεις για μια ομοσπονδία υπερεθνική, με την Ευρωπαϊκή Επιτροπή να βρίσκεται στο ρόλο της ευρωπαϊκής κυβέρνησης (πρόταση προέδρου Ευρωπαϊκής Επιτροπής Ρομάνο Πρόντι). Το Ηνωμένο Βασίλειο, δια στόματος πρωθυπουργού Τόνι Μπλερ, (μαζί με την Ισπανία) παρέμεινε και παραμένει πιστό στην ευρωσκεπτικιστική του παράδοση και υπήρξε αντίθετο στην προοπτική μιας θεσμικής μεταρρύθμισης της Ε.Ε.

Μία από τις παραμέτρους της επιλογής λιγότερης, περισσότερης ή διαφοροποιημένης εμβάθυνσης φαίνεται να βρίσκεται στις υποχρεώσεις ή τα οφέλη κάθε κράτους στο ευρωπαϊκό πλαίσιο: κράτη με μεγαλύτερα οικονομικά μεγέθη, όπως η Γερμανία, συνεισφέρουν περισσότερο σε σχέση με τα οικονομικά ασθενέστερα στον ενωσιακό προϋπολογισμό («net contributors»), δυσφορώντας με αυτήν την πραγματικότητα. Από την άλλη, κράτη που αποτελούν τις παλαιότερες χώρες συνοχής (Ελλάδα, Ισπανία, Πορτογαλία, Ιρλανδία)¹², όντας συνηθισμένα στην εισροή πόρων από τις πολιτικές της Ένωσης (πολιτική συνοχής, αναδιανεμητικές πολιτικές, ΚΑΠ), προσπαθούν να διατηρήσουν το μούρασμα της οικονομικής πίτας σε επίπεδα προ τελευταίων διευρύνσεων. Τέλος, οι νέες χώρες συνοχής, αισθητά φτωχότερες από τις αντίστοιχες παλαιότερες, είναι οι τωρινοί ωφελούμενοι από τη μεταφορά πόρων. Χώρες όπως η Βουλγαρία και η Ρουμανία εμφανίζουν ένα έντονα φιλοευρωπαϊκό προφίλ, με έμφαση στο ρόλο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου που παραδοσιακά εμφανίζονται στο πλευρό των μικρότερων κρατών-μελών. Γίνεται επομένως αντιληπτό ότι η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση είναι μία έννοια που λαμβάνει πολλάκις διαφορετικό περιεχόμενο για τους συμμετέχοντες, διαφοροποιώντας αντιστοίχως και την έννοια της εμβάθυνσης.

ii) Το περιεχόμενο της εμβάθυνσης για την Ελλάδα

Στην Ε.Ε. των 27 κρατών-μελών, η Ελλάδα είναι πλέον από τα παλαιότερα μέλη της Ένωσης και θεωρείται ότι ανήκει στην κατηγορία των μεσαίων κρατών- μελών από πλευράς πληθυσμού και στην κατηγορία των μικρότερων με βάση το κριτήριο της οικονομικής ανάπτυξης.¹³

Η εμπεδωμένη πλέον θέση της στην ευρωπαϊκή οικογένεια ως ενός φιλοενοποιητικού μέλους («pro-integrationist»), ως μέλους δηλαδή που τίθεται σταθερά υπέρ της μεγαλύτερης ολοκλήρωσης και εμβάθυνσης, εκφράζεται αφενός μέσα από τη συμμετοχή της στο σύνολο των εν

¹² Οι χώρες που έχουν κατά κεφαλήν εισόδημα κατά πολύ χαμηλότερο (κάτω του 75%) από τον μέσο όρο της Ε.Ε.

¹³ Βλ. πίνακα 1 παραρτήματος. Επίσης, για τη θέση της χώρας στην Ε.Ε.-27 με αριθμητικά δεδομένα βλέπε Π.Κ.Ιωακειμίδης (2007), *Η θέση της Ελλάδας στο διεθνές, ευρωπαϊκό, περιφερειακό σύστημα: ιστορικές εννοιολογήσεις και ιστορική πραγματικότητα*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2007, σελ. 95-149.

ισχύ ενοποιητικών διαδικασιών (συμμετοχή σε ONE, στη Συνθήκη Σένγκεν, στην αμυντική ενοποίηση μέσω Ευρωπαϊκής Πολιτικής Άμυνας και Ασφάλειας-ΕΠΑΑ) και αφετέρου, μέσα από την υποστήριξή της στη δυνατότητα μετεξέλιξης της Ένωσης σε πολιτική ομοσπονδία. Από το 1990 και μετά, η πολιτική ολοκλήρωση της Ένωσης γίνεται το ζητούμενο της ελληνικής ευρωπαϊκής πολιτικής και ως τέτοιο, συγκεντρώνει τη συναίνεση όλων των πολιτικών δυνάμεων της χώρας.¹⁴ Κατά τις διεργασίες της Συνταγματικής Συνέλευσης (2002-2003), η χώρα τάχθηκε επισήμως υπέρ της θεσμικής ωρίμανσης της Ένωσης μέσω της απόκτησης συνταγματικού κειμένου. Η θέση της υπέρ μια ευρωπαϊκής ομοσπονδίας αναλύεται σε επιμέρους θέσεις ως εξής:¹⁵

- Κεντρικός ρόλος των υπερεθνικών θεσμών, δηλαδή κεντρικός ρόλος για την Ευρωπαϊκή Επιτροπή και το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, βάσει του «κοινοτικού συστήματος». Μάλιστα, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, διατηρώντας το σχήμα λειτουργίας της «έννας επίτροπος για ένα κράτος-μέλος», μπορεί να αναδειχθεί σε ένα είδος ευρωπαϊκής κυβέρνησης με το αποκλειστικό δικαίωμα της νομοθετικής πρωτοβουλίας να παραμένει ως έχει. Επιπλέον, το Συμβούλιο μπορεί να μετεξελιχθεί σε δεύτερο νομοθετικό σώμα έκφρασης των συμφερόντων των κρατών-μελών, ενώ το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο να παραμείνει ο ανώτατος πολιτικός θεσμός παραγωγής πολιτικών αποφάσεων. Χαρακτηριστικά, η επίσημη τοποθέτηση του πρωθυπουργού Κώστα Σημίτη έχει ως εξής: «[...] Στην πορεία της ομοσπονδιακής προοπτικής αλλά και της διεύρυνσης έχουμε ανάγκη από πιο αποτελεσματικά εκτελεστικά, κυβερνητικά όργανα. Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή μπορεί να αναλάβει σταδιακά το ρόλο αυτό. Να αναδειχθεί σε κυβερνητικό όργανο για την αποτελεσματική διαχείριση του ενιαίου νομίσματος, αλλά και της κοινής εξωτερικής πολιτικής με τρόπο ορατό, συνεκτικό και διαφανή. Να διατηρήσει συγχρόνως το δικαίωμα της νομοθετικής πρωτοβουλία [...] Το Συμβούλιο Υπουργών της Ένωσης, ως ο θεσμός έκφρασης των κρατών, θα μπορούσε σταδιακά να μετεξελιχθεί σε δεύτερο νομοθετικό σώμα άρθρωσης των συμφερόντων των κρατών-μελών. Το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο να παραμείνει ανώτατο όργανο πολιτικών αποφάσεων. Η ενδυνάμωση των δημοκρατικών βάσεων της Ένωσης επιβάλλει την ενίσχυση του ρόλου του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και των Ευρωπαϊκών πολιτικών κομμάτων. Το Κοινοβούλιο θα πρέπει ν' αποκτήσει ευρύτερες νομοθετικές και ελεγκτικές εξουσίες. Η ειδική πλειοψηφία πρέπει να επεκταθεί και οι μέθοδοι λήψης αποφάσεων να απλοποιηθούν».¹⁶

¹⁴ Με την εξαίρεση του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδος και του Λαϊκού Ορθόδοξου Συναγερμού που τίθενται εξ ορισμού ενάντια στην ευρωπαϊκή προοπτική της χώρας.

¹⁵ Π. Κ. Ιωακειμίδης (επιμ. 2002), *Το μέλλον της Ευρώπης και η Ελλάδα*, Αθήνα- Κομοτηνή, ΕΚΕΜ, Σάκκουλα, σελ. 203-211 αλλά και Π.Κ. Ιωακειμίδης (2010), *Η ευρωπαϊκή πολιτική της Ελλάδας*, στο Βαληνάκης Γ. (επιμ.), *Ελληνική Εξωτερική και Ευρωπαϊκή Πολιτική 1990-2010*, Αθήνα, Παπαζήσης. Βλ. επιπλέον πίνακα 2 παραρτήματος.

¹⁶ Π.Κ.Ιωακειμίδης, *Το μέλλον της Ευρώπης και η Ελλάδα*, ό.π., σελ. 17-18.

- Βελτίωση της λειτουργίας του Συμβουλίου και του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου (διακυβερνητικοί θεσμοί) προκειμένου οι τελευταίοι να αφογκράζονται πιστότερα τις θέσεις όλων των κρατών μελών, αλλά και βελτίωση της θέσης του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, μέσα από την απόκτηση περισσότερων νομοθετικών και ελεγκτικών εξουσιών, προκειμένου το τελευταίο να προσδίδει περισσότερη δημοκρατικότητα στην Ένωση. Η βελτίωση της θέσης του ευρωκοινοβουλίου πρέπει να συνοδεύεται και από τη βελτίωση του ρόλου των εθνικών κοινοβουλίων μέσα σ' αυτό αλλά και των ευρωπαϊκών πολιτικών κομμάτων, ώστε να αποκτήσουν περισσότερες δυνατότητες επηρεασμού της ενοποιητικής διαδικασίας. Στο σημείο αυτό, η Ελλάδα φάνηκε να μην συμφωνεί με την πρόταση της Γαλλίας περί «ομοσπονδίας εθνικών κρατών», πρόταση που θα οδηγούσε στην ενίσχυση του Συμβουλίου των Υπουργών.
- Ενίσχυση του δημοκρατικού χαρακτήρα και της νομιμοποίησης της Ένωσης μέσα από την ενίσχυση του ρόλου του ΕΚ στη διαδικασία παραγωγής αποφάσεων (διαδικασία «συναπόφασης»), την επέκταση της διαδικασίας της ειδικής πλειοψηφίας («qualified majority voting»)¹⁷ ή και μέσα από την άμεση εκλογή βασικών αξιωμάτων της, λχ. του Προέδρου της Ευρωπαϊκής Επιτροπής.
- Εμβάθυνση όχι μόνο στους θεσμούς αλλά και στις πολιτικές και ιδιαίτερα στη μακροοικονομική πολιτική μέσω της ΟΝΕ, στην πολιτική της κοινής άμυνας, της εσωτερικής ασφάλειας και στην κοινωνική πολιτική.
- Ενδυνάμωση των διαρθρωτικών πολιτικών και της πολιτικής συνοχής, προκειμένου να εξασφαλιστεί η συνοχή μιας διευρυμένης Ευρώπης και να εξαλειφθούν όσο το δυνατόν περισσότερο οι εσωτερικές ανισότητες. Αυτή η επιλογή πρακτικά συνεπάγεται την αύξηση των ευρωπαϊκού προϋπολογισμού μέσω νέων πηγών χρηματοδότησης.
- Ναι στην πιθανότητα διεύρυνσης της Ένωσης, ακόμη και αν η Ελλάδα ενδέχεται να ζημιωθεί από μία τέτοια εξέλιξη. Η διεύρυνση για την Ελλάδα περιλαμβάνει και την περίπτωση της Τουρκίας.
- Η αναγνώριση του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων ως κείμενου νομικά δεσμευτικού και η ενσωμάτωση του στη Συνταγματική Συνθήκη (εν προκειμένω ή εν γένει στις Συνθήκες της Ε.Ε.).

¹⁷ Η εν λόγω διαδικασία θεωρείται πως «ξεμπλοκάρει» τη λήψη αποφάσεων σε σχέση με τη διαδικασία της ομοφωνίας άρα προσδίδει ευελιξία, ωστόσο, λόγω στάθμισης ψήφων, υποκρύπτει την αναγκαιότητα κατασκευής συμμαχιών μεταξύ των κρατών-μελών προκειμένου αυτά να περάσουν τη θέση τους. Υπό αυτήν την έννοια, απαιτεί καλύτερη προετοιμασία στο σχεδιασμό και την παρουσίαση των εθνικών θέσεων, χαρακτηριστικό που ελλείπει στην περίπτωση της Ελλάδας. Δες Κεφάλαιο III.

iii) Γιατί επιλέγουμε την εμβάθυνση

Η φιλοενοποιητική πολιτική της εμβάθυνσης δεν ακολουθήθηκε από τη χώρα μόνο εξαιτίας της συνέπειάς της προς τις επιταγές της εξωτερικής της πολιτικής, ιδίως όπως αυτές διαμορφώθηκαν από τη δεκαετία του '90 και μετά, αλλά και εξαιτίας των εθνικών συμφερόντων που η ίδια φιλοδοξεί να ικανοποιήσει μέσα από τη μεγαλύτερη ολοκλήρωση.¹⁸ Και μπορεί η διαπίστωση ότι στις χώρες συνοχής –παλαιές και νέες- η ιδέα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης είναι δημοφιλής¹⁹ να βρίσκει εφαρμογή και στην περίπτωση της Ελλάδας, ωστόσο η χώρα έχει τους δικούς της λόγους να επιθυμεί την εμβάθυνση της Ένωσης και να εμφανίζεται πρόθυμη για συμμετοχή στην πιθανότητα δημιουργίας μιας «πρωτοπορίας κρατών» («avant garde»)²⁰ που θα προωθήσουν την ενοποίηση.

Ένας από τους πρωταρχικούς λόγους που η χώρα επέλεξε τη Σύνδεση με την τότε ΕΟΚ (1961) ήταν η θεώρηση της τελευταίας ως *προμηθευτή ασφάλειας* («security provider») προς μία χώρα της Ανατολικής Μεσογείου, η οποία είχε να αντιμετωπίζει εθνικά ζητήματα με τη γείτονα Τουρκία. Η ανάπτυξη μιας κοινής εξωτερικής πολιτικής και ευρωπαϊκής άμυνας στο πλαίσιο ενός ομοσπονδιακού προτύπου μετατρέπει το ζήτημα της εξωτερικής ασφάλειας της Ένωσης σε ζήτημα συλλογικής θεσμικής διαχείρισης. Και δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι μέχρι να πραγματοποιηθούν οι επικείμενες διευρύνσεις της Ένωσης, τα ανατολικά σύνορα της χώρας αποτελούν ταυτόχρονα και τα εξωτερικά σύνορα της Ένωσης.²¹ Στο σημείο αυτό, η χώρα συμπεριφέρεται διαπραγματευτικά με ορθολογικό και αναμενόμενο τρόπο, προσπαθώντας να «κοινοτικοποιήσει» τα εθνικά της

---

¹⁸ Η Καλλιόπη Σπανού υποστηρίζει ότι τα μικρότερα κράτη-μέλη έχουν την τάση να ταυτίζουν τα συμφέροντά τους με τα συμφέροντα της Ένωσης ως θεσμικού συνόλου. Βλ. σχετικά Calliope Spanou, *Permanent Challenges? Representing Greece in Brussels* στο H. Cassim et al. (ed. 2003), *The national co-ordination of EU policy. The european level*, Oxford University Press.

¹⁹ Λουκάς Τσουκάλης στο *Greece in the E.U: The new role and the new agenda*, ό.π., σελ.37.

²⁰ Ο υφυπουργός Γιάννης Βαληνάκης υποστηρίζει πως η χώρα πρέπει να περιληφθεί εξ αρχής σε αυτήν την «πρώτη ομάδα» κρατών, η οποία δεν θα είναι μια ομάδα ad hoc που θα δημιουργείται ευκαιριακά ανάλογα με τις δυνατότητες των μελών της αλλά μία ομάδα που θα έχει καθοριστεί εκ των προτέρων, όπως η ομάδα των χωρών του ευρώ. Γ. Βαληνάκης στο Π.Κ.Ιωακειμίδης, *Το μέλλον της Ευρώπης και η Ελλάδα*, ό.π., σελ. 200. Πάντως, η χώρα de facto ανήκει στον πυρήνα κρατών-μελών που συμμετέχουν σε όλες τις εν ισχύ ενοποιητικές διαδικασίες.

²¹ Η Ελλάδα κινείται επίμονα προς την κατεύθυνση της εισαγωγής του όρου «εξωτερικά σύνορα» ήδη από το Συνθήκη του Άμστερνταμ. Π.Κ.Ιωακειμίδης, *Το μέλλον της Ευρώπης...*, ό.π., σελ. 104

συμφέροντα,²² αυξάνοντας έτσι την αίσθηση ασφάλειας αλλά και τη διεθνή διαπραγματευτική της δύναμη.²³

Επιπλέον, πολιτική εμβάθυνση για τη χώρα σημαίνει και οικονομική εμβάθυνση και η οικονομική εμβάθυνση παραπέμπει στην έννοια του «οικονομικού φεντεραλισμού»: η Ελλάδα έχει κάθε λόγο να κινείται υπέρ της ομοσπονδοποίησης της Ε.Ε., δεδομένου ότι στο πλαίσιο αυτής αναπτύσσεται ένα σύστημα πολιτικών αναδιανομής, συνοχής και αλληλεγγύης («fiscal federalism»). Μπορεί αυτό να φαντάζει στους ρομαντικούς ως ένα εύλογο ζητούμενο κάθε κράτους-μέλους της Ε.Ε, ωστόσο η Ελλάδα ήταν και επιθυμεί να παραμείνει στην κατηγορία των «χωρών συνοχής²⁴», απολαμβάνοντας όσο το δυνατόν μεγαλύτερο μερίδιο του κοινοτικού προϋπολογισμού. Στο πλαίσιο αυτό, μία από τις ανοιχτές θέσεις της αφορά την αύξηση του μεγέθους του προϋπολογισμού της Ε.Ε. σε υψηλότερο ποσοστό του Ακαθάριστου Εθνικού Εισοδήματος της Ένωσης. Το αίτημα αυτό δυσχεραίνεται κάθε φορά που η Ένωση διευρύνεται και στους κόλπους της εισέρχονται ασθενείς οικονομίες.

Ως προς τις επιμέρους θέσεις της, η χώρα επιδιώκει την εμβάθυνση μέσω της ενδυνάμωσης του ρόλου των υπερεθνικών θεσμών (Ευρ. Επιτροπή, Ευρ. Κοινοβούλιο), καθώς παραδοσιακά οι θεσμοί αυτοί θεωρούνται υποστηρικτές των μεσαίων και μικρών κρατών-μελών της Ένωσης. Πιο συγκεκριμένα, η Επιτροπή δεν θεωρείται ο στίβος των διαπραγματευτικών τακτικών των ισχυρών κρατών-μελών όπως αυτές ξεδιπλώνονται στο Συμβούλιο των Υπουργών και το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο (χωρίς αυτό να σημαίνει φυσικά ότι ο κάθε Επίτροπος και το γραφείο του δεν παίρνουν άτυπα μέρος στην άσκηση της διαπραγματευτικής τακτικής της χώρας προέλευσής του). Για αυτό, η χώρα υποστήριξε αφενός την επέκταση του δικαιώματος της νομοθετικής πρωτοβουλίας που φέρει και αφετέρου την αρχή «ένας Επίτροπος για κάθε ένα κράτος-μέλος», κάτι το οποίο δεν επιτεύχθηκε στη Συνθήκη της Λισσαβώνας.²⁵ Επιπλέον, όπως έχει ήδη αναφερθεί, μία ακόμη επιδίωξη είναι η ενίσχυση του ρόλου και των εξουσιών του Ευρωκοινοβουλίου, μέσω της

---

²² Η προβολή των εθνικών συμφερόντων στον ευρωπαϊκό «προτζέκτορα» και η «απο-εθνικοποίησή» τους είναι μία από τις συνέπειες του φαινομένου του *εξευρωπαϊσμού* των κρατών-μελών σύμφωνα με τον Σπύρο Οικονομίδη στο Spyros Economides, *The europeanisation of Greek foreign policy*, West European Politics, Vol.28, No.2, 471-491, March 2005.

²³ Μία άμεση απόρροια αυτής της επιλογής είναι και η προτίμηση που η χώρα σταθερά δείχνει τα τελευταία χρόνια στα «ήπια μέσα» ως μέσο άσκησης της εξωτερικής της πολιτικής, λχ. στη διπλωματία.

²⁴ Πλείστες φορές τα ελληνικά αιτήματα και οι θέσεις στη διαπραγμάτευση συνοψίζονταν στις λέξεις *σύγκλιση* («convergence») και *συναχία* («cohesion»), κάνοντας τη βρετανίδα πρωθυπουργό Μ. Θάτσερ να σχολιάσει πως αυτές οι λέξεις αποτελούν «code words for more money»! Βλ. σχετικά Λ. Τσούκαλης (επιμ.1993), *Η Ελλάδα στην Ευρ. Κοινότητα: η πρόκληση της προσαρμογής*, Αθήνα, ΕΚΕΜ, Παπαζήση, σελ. 224-225

²⁵ Βλ. επόμενο κεφάλαιο.

επέκτασης της διαδικασίας της «συναπόφασης» σε όσες αποφάσεις του Συμβουλίου Υπουργών λαμβάνονται με ειδική πλειοψηφία ή μέσω της εκλογής του Προέδρου της Επιτροπής από το ΕΚ.

Τέλος, θα μπορούσε κάποιος να ισχυριστεί πως δεδομένου ότι στα ομοσπονδιακά μορφώματα κυριαρχούν οι θεσμοί, και δη οι δημοκρατικοί, και ουχί τα μέρη, όσο ισχυρά και αν είναι, η Ελλάδα επιδιώκει μέσα από την ομοσπονδιακή επιλογή να διασφαλίσει την παρουσία και την επιρροή της στο ενωσιακό οικοδόμημα, κυρίως έναντι των πιο ισχυρών κρατών-μελών.

Κεφάλαιο ΙΙ - Οι θέσεις της Ελλάδας κατά τις διαπραγματεύσεις για τη Συνταγματική Συνθήκη και τη Συνθήκη της Λισσαβώνας

ι) Η Ελλάδα στις διαπραγματεύσεις για τη Συνταγματική Συνθήκη

Οι γενικότερες κατευθύνσεις που ήδη αναφέρθηκαν και που συγκροτούν το φιλοενοποιητικό προφίλ της χώρας την τελευταία εικοσαετία, έπρεπε να μεταμορφωθούν σε συγκεκριμένες θέσεις κατά τη συμμετοχή της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Συνέλευση για τη θέσπιση του Ευρωπαϊκού Συντάγματος (2002-2003) αλλά και στις διαπραγματεύσεις για τη μεταρρυθμιστική Συνθήκη της Λισσαβώνας, που ανέλαβε τη δύσκολη αποστολή της «διασκέδασης» των εντυπώσεων μετά από το ναυάγιο του Συνταγματικού κειμένου. Το εγχείρημα και στις δύο περιπτώσεις αποδείχθηκε αρκετά επίπονο για τη χώρα, καθώς η έλλειψη οργάνωσης και συντονισμού της ελληνικής ευρωπαϊκής πολιτικής -και συνεπώς παρουσίασης των ελληνικών θέσεων- αποτελούν τα χρόνια χαρακτηριστικά της παρουσίας της χώρας στις Βρυξέλλες.²⁶

Στην Ευρωπαϊκή Συνέλευση για τη θέσπιση της Συνταγματικής Συνθήκης, η Ελλάδα εμφανίστηκε ως ξεκάθαρος υποστηρικτής της ύπαρξης ενός συνταγματικού κειμένου ως απαραίτητης προϋπόθεσης μιας θεσμικής προετοιμασίας της Ένωσης για την επικείμενη διεύρυνση με δέκα νέα μέλη το 2004. Έτσι, οι θέσεις της χώρας μπορούν να συνοψισθούν ως εξής:²⁷

- ✓ **Ευρωπαϊκή Επιτροπή:** ενίσχυση της Ε. Επιτροπής βάσει της αρχής «ένας Επίτροπος από κάθε κράτος-μέλος». Η Επιτροπή θα αποτελείται από αριθμό μελών ίσο με τον αριθμό των κρατών-μελών, έστω και αν οι Επίτροποι δεν αντιπροσωπεύουν τα κράτη-μέλη. Επιπλέον, ενίσχυση της μέσω της επέκτασης του δικαιώματος νομοθετικής πρωτοβουλίας που φέρει.
- ✓ **Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο:** ενίσχυση του ΕΚ μέσω της συμμετοχής του στη συγκρότηση της Ευρ. Επιτροπής με την επικύρωση της τοποθέτησης του Προέδρου και των μελών της. Μάλιστα, κατά τις εν λόγω διαπραγματεύσεις, η χώρα υποστήριξε την εκλογή του Προέδρου της Επιτροπής από το ΕΚ. Επίσης, ενίσχυση του θεσμού μέσω της επέκτασης της διαδικασίας «συναπόφασης» για τις αποφάσεις του Συμβουλίου των Υπουργών που λαμβάνονται με ειδική πλειοψηφία.
- ✓ **Λήψη αποφάσεων στο Συμβούλιο των Υπουργών:** επέκταση της ειδικής πλειοψηφίας στο Συμβούλιο των Υπουργών σε έναν ευρύτερο αριθμό θεμάτων και συνακόλουθη υιοθέτηση του

²⁶ Βλ. σχετικά επόμενο κεφάλαιο.

²⁷ Π.Κ. Ιωακειμίδης, *Η θέση της Ελλάδας στο διεθνές, ευρωπαϊκό, περιφερειακό, σύστημα...*, ό.π., σελ. 159-167. Η αναφορά των θέσεων δεν είναι εξαντλητική.

συστήματος της «διπλής πλειοψηφίας» κρατών- πληθυσμού για τη λήψη αποφάσεων. Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι η χώρα υποστήριξε την πλειοψηφία 50% των κρατών-μελών και ταυτόχρονα εκπροσώπησε του 50% του ευρωπαϊκού πληθυσμού και για τη λήψη των αποφάσεων στον τομέα της Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφαλείας (εφεξής ΚΕΠΠΑ).

- ✓ **Προεδρία του Συμβουλίου:** ως αρχική θέση, η χώρα υποστήριξε την εξάμηνη εναλλαγή των κρατών-μελών στην Προεδρία . Εν συνεχεία, υποστήριξε τη θέσπιση «ομαδικής προεδρίας» διάρκειας 18 μηνών αλλά και την τοποθέτηση μόνιμου Προέδρου με πενταετή θητεία.
- ✓ **Κοινές αναδιανεμητικές πολιτικές/ Προϋπολογισμός Ε.Ε.:** α) ύπαρξη ισχυρού ευρωπαϊκού Προϋπολογισμού που θα επιτελεί τις λειτουργίες της σταθεροποίησης και της ανακατανομής β) αύξηση του συνολικού του μεγέθους ώστε να αντιστοιχεί σε υψηλότερο ποσοστό του Ακαθάριστου Εθνικού Εισοδήματος της Ε.Ε. από το 1,24% γ) χρηματοδότηση του Προϋπολογισμού από ένα ανεξάρτητο σύστημα που θα στηρίζεται στην ύπαρξη ευρωπαϊκού φόρου και όχι στο σύστημα ίδιων πόρων (δηλαδή εθνικών συνεισφορών) δ) υιοθέτηση του Προϋπολογισμού από το Συμβούλιο των Υπουργών και το Κοινοβούλιο και εκτέλεσή του από την Ευρ. Επιτροπή.
- ✓ **Κοινή ευρωπαϊκή εξωτερική πολιτική και ασφάλεια:** ανάπτυξη της ΚΕΠΠΑ και της Ευρωπαϊκής Πολιτικής Ασφαλείας και Άμυνας (εφεξής ΕΠΑΑ). Πιο συγκεκριμένα: **α)** λήψη αποφάσεων στον εν λόγω τομέα από το Συμβούλιο των Υπουργών με ειδική πλειοψηφία (τη στιγμή που ο κανόνας είναι η ομοφωνία η οποία και συνοδεύεται από το δικαίωμα αρνησικυρίας των κρατών-μελών²⁸) **β)** θέσπιση θέσης Υπουργού Εξωτερικών της Ένωσης **γ)** εγκαθίδρυση Υπηρεσίας Εξωτερικής Δράσης για την εφαρμογή της κοινής εξωτερικής πολιτικής.
- ✓ **Κοινή ευρωπαϊκή άμυνα:** ανάπτυξη ευρωπαϊκής αμυντικής πολιτικής μέσω της αναγνώρισης της αναγκαιότητας της Ένωσης να διαθέτει τα απαραίτητα πολιτικά και στρατιωτικά μέσα για την προστασία και την εδαφική ακεραιότητα των κρατών-μελών της. Στο πλαίσιο αυτό, η χώρα πίεσε έντονα για τη χρήση των όρων *εξωτερικά σύνορα, εδαφική ακεραιότητα* αλλά και την εισαγωγή της ρήτρας «αμοιβαίας συνδρομής²⁹», η οποία και περιλήφθηκε εν τέλει στο τελικό

²⁸ Στις περιπτώσεις που θα ίσχυε η ειδική πλειοψηφία, όλα τα κράτη-μέλη θα μπορούσαν να δηλώσουν την πρόθεσή τους να αντιταχθούν στη λήψη απόφασης, επικαλούμενα «ζωτικούς», ουχί «σημαντικούς», λόγους εθνικής πολιτικής.

²⁹ Στον εν λόγω τομέα, το τελικό κείμενο του Συντάγματος εισήγαγε *μία ρήτρα αλληλεγγύης* (εάν ένα κράτος-μέλος δεχθεί τρομοκρατική επίθεση ή πληγεί από φυσική ή ανθρωπογενή καταστροφή, τα υπόλοιπα κράτη-μέλη του παρέχουν αρωγή) και *μία ρήτρα αμοιβαίας συνδρομής* (σε περίπτωση που ένα κράτος-μέλος δεχθεί ένοπλη επίθεση στο έδαφός του, τα υπόλοιπα κράτη-μέλη του παρέχουν βοήθεια και συνδρομή με όλα τα διαθέσιμα μέσα).

κείμενο της Συνταγματικής Συνθήκης. Μάλιστα, σημειώνεται ότι στους τομείς της ασφάλειας και της άμυνας, η χώρα αποδέχθηκε την εφαρμογή μιας μορφής «ενισχυμένης συνεργασίας», σε περίπτωση που δεν επιτυγχάνεται η ανάπτυξή τους με τη συμμετοχή όλων των κρατών-μελών. Η συγκεκριμένη θέση της χώρας δείχνει φανερά την προσπάθειά της να «κοινοτικοποιήσει» το ζήτημα των σχέσεων της με την Τουρκία, χρόνιο ζήτημα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Ένα πιθανό διαπραγματευτικό επίτευγμα στο σημείο αυτό θα σήμαινε επί του πρακτέου αύξηση της διαπραγματευτικής δύναμης της χώρας: οποιοδήποτε ζήτημα προέκυπτε μελλοντικά με την Τουρκία, θα ήταν όχι μόνο ελληνικό αλλά ταυτόχρονα και «ευρωπαϊκό» και τα μέσα που θα είχε η χώρα στη διάθεσή της θα ήταν όχι μόνο εθνικά αλλά και «ευρωπαϊκά». Σημειώνεται ότι η Ελλάδα άλλαξε στάση στην προοπτική ανάπτυξης «ενισχυμένης συνεργασίας» μεταξύ ορισμένων κρατών-μελών από την έναρξη συμμετοχής της στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση.³⁰

- ✓ **Αναφορά στην νησιωτικότητα:** Η ελληνική πλευρά θεωρούσε πως η αναφορά ενός τέτοιου όρου θα έδινε μελλοντικά στη χώρα τη δυνατότητα να επικαλεστεί την ευρωπαϊκή βοήθεια, οικονομική (λχ. φορολογική ελάφρυνση) ή αμυντική (λχ. σε περίπτωση προκλήσεων της γείτονος Τουρκίας), στις νησιωτικές περιοχές που ανήκουν στην ελληνική επικράτεια, λογιζόμενες πλέον και ως περιοχές της ίδιας της Ένωσης. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά και το νομοσχέδιο του Υπουργείου Εξωτερικών για την «Κύρωση της Συνθήκης για τη θέσπιση του Συντάγματος της Ευρώπης», το Τρίτος Μέρος της συνταγματικής συνθήκης κειμένου περιελάμβανε την εξής πρόταση: *«Μεταξύ των περιοχών, για την ανάπτυξη των οποίων η Ένωση αναπτύσσει ιδιαίτερη δραστηριότητα, περιλαμβάνονται πλέον όλες οι νησιωτικές, διασυννοριακές και ορεινές περιοχές»*.³¹ Μάλιστα, κατά τη Διακυβερνητική Διάσκεψη του 2003-2004, είχε προταθεί να περιορισθεί η πρόβλεψη εφαρμογής της πολιτικής συνοχής σε «ορισμένες» νησιωτικές περιοχές, αλλά αποσύρθηκε με ελληνικές παρεμβάσεις μέχρι και το τελευταίο στάδιο των διαπραγματεύσεων. Σχετικά σημειώνεται επιπλέον και η δήλωση υπ' αριθ. 33 για τη συμπερίληψη νησιωτικών κρατών, εν προκειμένω της Κύπρου και της Μάλτας, στις διατάξεις περί νησιωτικών περιοχών.³²

³⁰ Π. Κ. Ιωακειμίδης, *Η θέση της Ελλάδας στο διεθνές, ευρωπαϊκό, περιφερειακό, σύστημα...*, ό.π., σελ. 166.

³¹ Σχέδιο Νόμου του Υπουργείου Εξωτερικών «Κύρωση της Συνθήκης για τη θέσπιση του Συντάγματος της Ευρώπης» στο <http://www.domiki.gr/info/SNEuro/glk.htm>.

³² Αιτιολογική Έκθεση για την Κύρωση της Μεταρρυθμιστικής Συνθήκης της Λισσαβώνας, Ειδική Νομική Υπηρεσία, Τμήμα Ευρωπαϊκού Κοινοτικού Δικαίου, Μάιος 2007

Η Ελλάδα συνέχισε διαπραγματευτικά να πιέζει προς την κατεύθυνση της υιοθέτησης των ανωτέρω θεσμικών αλλαγών όσο της επέτρεπαν οι συνθήκες που είχαν διαμορφωθεί, ιδίως μετά τη «δημοψηφισματική» απόρριψη της Συνθήκης από τη Γαλλία και την Ολλανδία και δρώντας μέσα στο εξαιρετικά δύσκολο περιβάλλον πόλωσης που είχε διαμορφωθεί (18 χώρες που είχαν επικυρώσει τη Συνθήκη - Γαλλία, Ολλανδία, Ηνωμένο Βασίλειο, Πολωνία, Τσεχία και όσες δεν την είχαν επικυρώσει). Σε άρθρο του Μαρτίου 2007 σε γνωστή εφημερίδα³³, αναφέρεται ότι το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών πρότεινε πακέτο θεσμικών αλλαγών στην τότε γερμανική προεδρία του Συμβουλίου των Υπουργών, την οποία και στήριζε στο πλαίσιο των ξεχωριστών, μυστικών διαβουλεύσεων της με τα κράτη-μέλη για την εξεύρεση μιας συμβιβαστικής λύσης. Στο εν λόγω «πακέτο» η χώρα εμφανίστηκε να στηρίζει το σύνολο των προαναφερθεισών θέσεων της, προσθέτοντας και το ζήτημα της ενίσχυσης του ρόλου των εθνικών κοινοβουλίων μέσω της καθιέρωσης μηχανισμού έγκαιρης ειδοποίησης.³⁴ Η ελληνική θέση διαφοροποιούταν από εκείνη της Μίνι- Συνθήκης του Ν. Σαρκοζί καθώς ο τελευταίος, όντας υποψήφιος της Δεξιάς για τη γαλλική προεδρία, πρότεινε μια σειρά επιπρόσθετων μέτρων και κυρίως την εισαγωγή διάταξης για την ικανότητα απορρόφησης και ενσωμάτωσης ως προϋπόθεση για την περαιτέρω διεύρυνση της Ένωσης. Η χώρα εμφανιζόταν διαπραγματευτικά αντίθετη σε κάθε τροποποίηση του κειμένου της Συνθήκης που θα μπορούσε να οδηγήσει σε αναθεώρηση του ζητήματος της διεύρυνσης, μάλλον εμμέσως αναφερόμενη στην προοπτική ένταξης της Τουρκίας στην Ε.Ε. της οποίας και ήταν υπέρμαχος.³⁵ Ο Υφυπουργός Εξωτερικών Γιάννης Βαληνάκης δήλωνε χαρακτηριστικά: «[...] Η συνθήκη αυτή σίγουρα δεν είναι ένα τέλειο κείμενο. Είναι όμως ένα ισορροπημένο προϊόν σκληρής διαπραγματεύσεως και ειλικρινούς συμβιβασμού, ό, τι καλύτερο θα μπορούσαμε να πετύχουμε, δεδομένης της συγκυρίας, των εθνικών προτιμήσεων και των υφιστάμενων συσχετισμών.[...] Οι προτάσεις και ιδέες για μινιμαλιστικές προσεγγίσεις («Μίνι Συνθήκη» ή επιλεκτική εφαρμογή της – cherry picking-) δεν απαντούν στις απαιτήσεις πολιτικής παρέμβασης της Ευρώπης. [...] Για την

³³ Κ. Λάμψα, Η ελληνική θέση για τη συνταγματική αναθεώρηση, Ναυτεμπορική, φ. 6^{ης} Μαρτίου 2007.

³⁴ Πρόκειται για την υποχρέωση της Ευρ. Επιτροπής να αποστέλλει απευθείας στα εθνικά κοινοβούλια το κείμενο προτού ψηφισθεί κάθε φορά που ασκούσε το αποκλειστικό δικαίωμα της νομοθετικής πρωτοβουλίας, η οποία και πέρασε κατοπινά στη Συνθήκη της Λισσαβόνας.

³⁵ Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι η χώρα δεν συντάχθηκε ούτε με εκείνους που επιχειρούσαν να καταστήσουν την τουρκική ένταξη αδύνατη εξέλιξη, αλλά ούτε και με εκείνους που επιχειρούσαν να αναδιαμορφώσουν ορισμένους από τους όρους που είχαν τεθεί στην Τουρκία. Σε κάθε περίπτωση, επιθυμούσε να μην «ανοίξει» ξανά το θέμα αυτό. Κατά τα άλλα, η ελληνική κυβέρνηση, όπως και η γερμανική, επιθυμούσαν τη νίκη του Ν. Σαρκοζί έναντι της υποψηφίας του σοσιαλιστικού κόμματος Σ. Ρουαγιάλ, αφενός διότι άνηκαν στην ίδια πολιτική οικογένεια και αφετέρου διότι η τελευταία είχε δεσμευθεί για νέο δημοψήφισμα επί της Συνθήκης σε περίπτωση εκλογής της. Βλ. το ίδιο άρθρο.

ελληνική κυβέρνηση, η παρουσία μας στο σκληρό πυρήνα της ενοποίησης αποτελεί στρατηγική επιλογή. Βρισκόμαστε στην ευρωπαϊκή πρωτοπορία!³⁶».

ii) Η Ελλάδα στις διαπραγματεύσεις για τη Συνθήκη της Λισσαβώνας

Καταρχάς, θα πρέπει στο σημείο αυτό να τονιστεί πως η διαπραγματεύση σε μία τέτοια χρονική συγκυρία αποδείχθηκε εξαιρετικά δύσκολη υπόθεση καθώς από την περίοδο παγώματος της Συνταγματικής Συνθήκης μέχρι την οριστική εγκατάλειψή της, η οποία περίοδος αποτελούσε ταυτόχρονα και το χρονικό προάγγελο της ευρωπαϊκής αλλά και εθνικής προετοιμασίας για τη Συνθήκη της Λισσαβώνας (θα μπορούσαμε να πούμε δηλαδή την περίοδο 2005-2007), η Ε.Ε. ήταν βαθιά διχασμένη και η διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης φανερά μπλοκαρισμένη.

Υπό αυτές τις συνθήκες, η Ελλάδα κάθισε στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων για την εξεύρεση μιας συμβιβαστικής λύσης -η οποία θα αποτυπωνόταν κατοπινά στη Μεταρρυθμιστική Συνθήκη της Λισσαβώνας- **επαναπροωθώντας** ουσιαστικά τις θέσεις που είχε υιοθετήσει κατά τις διαπραγματεύσεις για τη Συνταγματική Συνθήκη.

Εκτός των όσων ήδη αναφέρθηκαν, έμφαση δόθηκε εκ νέου από την Ελλάδα:

- Στην **ύπαρξη μιας Ένωσης περισσότερο Πολιτικής**, μέσω, μεταξύ άλλων, της υιοθέτησης συμβολικών χαρακτηριστικών, όπως της σημαίας με τα δώδεκα αστέρια, του ύμνου της Ένωσης κ.ά. και της απλοποιημένης ορολογίας κρατικής προέλευσης³⁷
- Στη **συμπερίληψη εκ νέου σε επίσημο κείμενο της ρήτρας «αμοιβαίας συνδρομής»** στον τομέα της ανάπτυξης της κοινής ευρωπαϊκής άμυνας
- Στη **συμπερίληψη εκ νέου σε επίσημο κείμενο του όρου της νησιωτικότητας**. Στο σημείο αυτό, η χώρα συνασπίστηκε με τη Δανία, μία χώρα που επίσης διαθέτει και νησιωτικό κομμάτι, έστω και αν τα δικά της νησιά είναι μεγαλύτερα και βρίσκονται σε μικρή απόσταση από το ηπειρωτικό τμήμα της.

Πέραν από τις συγκεκριμένες θέσεις της, η φανερή προσήλωση της χώρας στο ξεμπλοκάρισμα των διαδικασιών της ευρωπαϊκής ενοποίησης και της δημιουργίας μιας Ευρώπης Πολιτικής, δεν μετουσιώθηκε σε συγκεκριμένες πρωτοβουλίες για το ευρωπαϊκό μέλλον που θα αναβάθμιζαν τη χώρα, έστω σε επίπεδο επίσημης πολιτικής επιχειρηματολογίας³⁸ ή και ανεπίσημης, στο πλαίσιο της

³⁶ Γ. Βαλινάκης, *Η πολιτική Ευρώπη πρέπει να προχωρήσει*, Το Βήμα, φ. 10¹⁵ Φεβρουαρίου 2007

³⁷ Π.Κ. Ιωακειμίδης (2008), *Η Συνθήκη της Λισσαβώνας. Παρουσίαση, ανάλυση, αξιολόγηση*, Αθήνα, Θεμέλιο, σελ. 133-138.

³⁸ Και η πολιτική επιχειρηματολογία μπορεί να θεωρηθεί κριτήριο ένδειξης της διαπραγματευτικής δεινότητας ενός κράτους-μέλους.

«διπλωματίας των διαδρόμων» στην οποία συνηθίζουν να επιδίδονται τα κράτη-μέλη της Ε.Ε. Περισσότερο έμοιαζε να ακολουθεί τα χνάρια των ισχυρότερων φιλοενοποιητικών χωρών με τις οποίες είχε συνταχθεί. Ο Βύρων Θεοδωρόπουλος αναφέρει επί αυτού: « [...] *Κανείς δεν φαντάζεται βέβαια ότι αν βγει η Ελλάδα με μια συγκεκριμένη πρόταση σχετικά με τη νέα δομή της Ευρώπης, η πρότασή της θα γίνει ασμένως δεκτή. Αλλά ας δείξουμε τουλάχιστον ότι έχουμε κάποια εποικοδομητική ιδέα, να συμμαριστούμε με άλλους τις σκέψεις και τις προτάσεις μας, αντί να περιμένουμε να συνταχθούμε με κάποια πλειοψηφία που θα σχηματισθεί τελικά- αν σχηματισθεί. [...] Είμαστε ακόμη μακριά από τη διαμόρφωση συγκεκριμένων προτάσεων που να έρθουν στο τραπέζι κάποιας διαπραγματεύσεως. Αλλά θα πρέπει να διερωτηθούμε μήπως, αντί να περιμένουμε να στηρίξουμε ή να αποκρούσουμε προτάσεις άλλων εταίρων, θα μπορούσαμε και εμείς να προβάλλουμε μερικές δικές μας σκέψεις. [...] Η αναζήτηση ενός κοινού δρομολογίου για την περαιτέρω πορεία της Ευρώπης δεν πρόκειται να γίνει μόνο γύρω από το τραπέζι στις Βρυξέλλες. Θα γίνουν μεταξύ των εταίρων επιμέρους συνεννοήσεις, διερευνήσεις, συμφωνίες πριν έρθουν τα θέματα στο τραπέζι»³⁹. Συνεπώς, στην πλειονότητα των θέσεών της, η Ελλάδα εμφανίστηκε να λαμβάνει μέρος στην «κατασκευή συμμαχιών» («coalition building»), πηγαίνοντας με το μέρος των ισχυρότερων χωρών που πίεζαν για περισσότερη ενοποίηση ή, στην περίπτωση της νησιωτικότητας, των χωρών που είχαν παρόμοια συμφέροντα, ωστόσο υπό συζήτηση παραμένει το αν έπραξε κατά αυτόν τον τρόπο από επιλογή ή από έλλειψη κάποιας εναλλακτικής.*

iii) Ελλάδα – Συνθήκη της Λισσαβόνας. Ένας απολογισμός των διαπραγματεύσεων: ελληνικές ή, απλά, «συμμαχικές» θέσεις:

Η Μεταρρυθμιστική Συνθήκη της Λισσαβόνας υπογράφηκε από τους ηγέτες της Ε.Ε-27 στις 13 Δεκεμβρίου 2007 και τέθηκε σε ισχύ την 1^η Δεκεμβρίου 2009, αφού ξεπέρασε τα εμπόδια ενός πρώτου αρνητικού δημοψηφίσματος στην Ιρλανδία τον Ιούνιο 2008 και την ευρωσκεπτικιστική τάση του Ηνωμένου Βασιλείου, της Πολωνίας και της Τσεχίας. Όπως έγινε σε όλα τα κράτη-μέλη με εξαίρεση την Ιρλανδία, το σχετικό νομοσχέδιο εισήχθη στο ελληνικό κοινοβούλιο προς συζήτηση και κύρωση με την ταυτόχρονη σύσταση ειδικής πολυμελούς Επιτροπής από τον Πρόεδρο της Βουλής στα μέσα του 2008. Επιπλέον, κλήθηκαν να διατυπώσουν τις απόψεις τους και να απαντήσουν σε ερωτήσεις όλοι όσοι έλαβαν μέρος στη Συνέλευση για το

³⁹ Βύρων Θεοδωρόπουλος, *Έστω μια «μικρή ιδέα» από την Ελλάδα για μια μεγάλη Ευρωπαϊκή Ένωση*, Ημερησία, φ. 23^{ης} – 24^{ης} Ιουνίου 2007. Το άρθρο καταλήγει: «.. Δεν μπορούμε να εστιάζουμε τη συμβολή μας για την ανοικοδόμηση της Ένωσης στο θέμα των... κυπριακών πλοίων και αεροπλάνων».

Μέλλον της Ευρώπης (2000) ή συνέβαλαν με άλλη ιδιότητα στη διαμόρφωση της Συνταγματικής Συνθήκης (Π. Αυγερινός, Μ. Γιαννάκου, Π. Ιωακειμίδης, Γ. Κατηφόρης, Ν. Κωνσταντόπουλος, Β. Σκουρής, Δ.Θ. Τσάτσος) καθώς και οι πρόεδροι του ΣΕΒ και της ΓΣΕΕ (Δ. Δασκαλόπουλος και Ι. Παναγόπουλος αντίστοιχα).⁴⁰ Η συζήτηση ολοκληρώθηκε με την ομιλία του πρωθυπουργού Κ. Καραμανλή, ο οποίος έκανε λόγο για «έναν ρεαλιστικό δρόμο για την Ευρώπη του 21^{ου} αιώνα, δρόμο προς ένα καλύτερο ευρωπαϊκό μέλλον» αλλά και «την εξυπηρέτηση του συμφέροντος όλων των Ελλήνων και των Ελληνίδων».⁴¹ Εν τέλει, το ελληνικό κοινοβούλιο επικύρωσε κατόπιν ονομαστικής ψηφοφορίας τη Συνθήκη με 250 ψήφους υπέρ και 42 ψήφους κατά, προερχόμενες κυρίως από τα αριστερά κόμματα, παρόντων όλων των πολιτικών αρχηγών και της πλειονότητας των βουλευτών.⁴²

Σε γενικές γραμμές, το εξαιρετικά ογκώδες κείμενο της Συνθήκης της Λισσαβώνας (300 σελίδες και 3000 παραπομπές περίπου), περιέχει όλες τις αλλαγές που είχαν ήδη δρομολογηθεί από τη Συνταγματική Συνθήκη αλλά, ως αποτέλεσμα αμιγώς συμβιβαστικό, αποδείχθηκε λιγότερο «φιλόδοξη»⁴³ από πλευράς του μηνύματος της πολιτικής ενοποίησης μέσω της εμβάθυνσης που φιλοδοξούσε να στείλει. Σε κάθε περίπτωση, η Συνθήκη δεν άλλαξε τη φύση της Ένωσης, η οποία παραμένει μια «εν μέρει ομοσπονδιακή οντότητα».⁴⁴ Σε ό, τι αφορά την Ελλάδα, η Συνθήκη, πέραν της ικανοποίησης που προκάλεσε ως αποτέλεσμα επίπονης διαδικασίας, έχει κριθεί ως μία εξέλιξη θετική, αφού καθιστά πιο δημοκρατικό και αποτελεσματικό το πολιτικό σύστημα της Ε.Ε. Έτσι, η χώρα θεώρησε πως οι προβλεπόμενες θεσμικές αλλαγές θα λειτουργήσουν ως κίνητρο για μία Ευρώπη περισσότερο ενεργή, ανταποκρινόμενη κατά αυτόν τον τρόπο, μεταξύ άλλων, και στις προαναφερθείσες ελληνικές επιδιώξεις.⁴⁵ Πιο αναλυτικά και σύμφωνα με την αιτιολογική έκθεση

---

⁴⁰ Θα παρατεθούν μόνο οι αλλαγές που έλαβαν χώρα σε σχέση με τις αναφερόμενες θέσεις της Ελλάδας. Για μία πληρέστερη ανάλυση των δημοκρατικών και θεσμικών αλλαγών στη Συνθήκη βλ. Ν. Μούσης, Δημοκρατικές και θεσμικές πρόοδοι της Ε.Ε. με τη Συνθήκη της Λισσαβώνας, Νοέμβριος 2009 στο <http://europedia.moussis.eu/discus/discus-1257417559-394879-4644.tkl?lang=gr>

⁴¹ *Greece ratifies the treaty of Lisbon*, 12/6/2008 στο www.europeanvoice.com/article/2008/06/0915/greece-ratifies-treaty-of-lisbon/61197.aspx.

⁴² Μετά την κύρωση της Συνθήκης, οι κοινοβουλευτικές ομάδες του ΠαΣοΚ, του ΚΚΕ και του ΣΥΡΙΖΑ κατέθεσαν προτάσεις για τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος.

⁴³ Π. Καζάκος, *Μία πρώτη αποτίμηση της Μεταρρυθμιστικής Συνθήκης*, Εργαστήριο Ευρωπαϊκής Ενοποίησης και Πολιτικής, Ενημερωτικό Δελτίο για τις ευρωπαϊκές εξελίξεις, τεύχος 33, Οκτώβριος 2007

⁴⁴ Βλ. αναλυτικά J.-C. Piris (2010), *The Lisbon Treaty. A legal and Political Analysis*, Cambridge University Press, σελ. 331-332. Από εδώ και μέρος της ανάλυσης για τις θεσμικές αλλαγές που επέφερε η Συνθήκη.

⁴⁵ A.D. Papagiannidis- N. Frangakis, *Greece: Much needed leadership in times of crisis*, EU-27 Watch, No.9, July 2010, σελ. 45 και Π.Κ.Ιωακειμίδης, *Η Συνθήκη ενδιαφέρει και την Ελλάδα*, ΤΑ ΝΕΑ, φ. 2ας Οκτωβρίου 2007.

της Ειδικής Νομικής Υπηρεσίας του Υπουργείου Εξωτερικών που συνόδευε το σχέδιο νόμου για την κύρωση της Συνθήκης,⁴⁶ ιδιαίτερη σημασία για την Ελλάδα έχουν:

- Οι διατάξεις για τις νησιωτικές περιοχές στο πλαίσιο της πολιτικής για την οικονομική, κοινωνική και **εδαφική** συνοχή
- Η συνακόλουθη πρόβλεψη σύμφωνα με την οποία όλες οι **νησιωτικές**, διασυνοριακές και ορεινές περιοχές υπάγονται ρητά στο πεδίο εφαρμογής της πολιτικής για την οικονομική, κοινωνική και **εδαφική** συνοχή. (άρθρο 158, εδ. γ' ΣΛΕΕ)
- Η καθιέρωση ειδικής νομικής βάσης για μέτρα στους τομείς του τουρισμού και της πολιτικής προστασίας
- Η ενίσχυση του ρόλου του ΕΚ στην κοινή αγροτική πολιτική (μία πολιτική πρωταρχικής οικονομικής σημασίας για την Ελλάδα). Συγκεκριμένα και όπως αναφέρεται, η αγροτική πολιτική διατηρείται ως κοινή πολιτική και εισάγεται ο κανόνας της συνήθους νομοθετικής διαδικασίας για τους κανόνες των κοινών οργανώσεων γεωργικών αγορών καθώς και τις λοιπές διατάξεις που είναι αναγκαίες για την επιδίωξη των στόχων της κοινής γεωργικής και της κοινής αλιευτικής πολιτικής. Με άλλα λόγια, ο προσδιορισμός των κρίσιμων ζητημάτων της αγροτικής πολιτικής (καθορισμός τιμών, εισφορών, ενισχύσεων κ.ά.) και η κατανομή των αλιευτικών δυνατοτήτων συνεχίζουν να υπάγονται στην αποκλειστική αρμοδιότητα του Συμβουλίου των Υπουργών, οι βασικές κατευθυντήριες γραμμές των κοινών πολιτικών για τη γεωργία και την αλιεία όμως θα συν-αποφασίζονται με το ΕΚ (άρθρο 37, παρ.2 και 3 ΣΛΕΕ).

Από την άλλη πλευρά, έχει διατυπωθεί η άποψη ότι, επί του πρακτέου, η εφαρμογή της Συνθήκης δεν πρόκειται να σημάνει σημαντικές συνέπειες για τη χώρα.⁴⁷ Μάλιστα, η ελάχιστη προσοχή που συγκέντρωσε, ιδίως από το δεύτερο μισό της δεκαετίας 2000-2010 και μετά, σχετίστηκε όχι μόνο με την ελληνική οικονομική κρίση, αλλά και με τη διαπίστωση ότι η χώρα βρισκόταν πάντα «στο όριο» της συμμόρφωσης με τις οικονομικές επιταγές της Συνθήκης.⁴⁸

Πέρα από την οποιαδήποτε εκτίμηση, γεγονός είναι πως η πλειονότητα των ελληνικών θέσεων υιοθετήθηκε εν τέλει στη Συνθήκη της Λισσαβώνας:

- ✓ **Ευρωπαϊκή Επιτροπή:** α) επιβεβαίωση του αποκλειστικού δικαιώματος νομοθετικής πρωτοβουλίας β) ως προς τον αριθμό των Επιτρόπων, η ελληνική θέση δεν ικανοποιείται αφού

⁴⁶ Αιτιολογική Έκθεση για την Κύρωση της Μεταρρυθμιστικής Συνθήκης της Λισσαβώνας της Ειδικής Νομικής Υπηρεσίας, ό.π.

⁴⁷ Δ. Δημητριάδης, *Οι αλλαγές με τη Συνθήκη της Λισσαβώνας*, Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ-ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ, φ. 16^{ης} Μαρτίου 2008 αλλά και Π.Κ. Ιωακειμίδης, *Η Συνθήκη της Λισσαβώνας...*, ό.π., σελ. 137.

⁴⁸ Α.Δ. Papagiannidis- N.Frangakis, *Greece: More effective economic coordination to stabilise the Eurozone*, ό.π., σελ. 189.

«πέρασε» εν τέλει η μείωση του αριθμού των μελών της Επιτροπής, (αριθμός Επιτρόπων ίσος με τα δύο τρίτα του αριθμού των κρατών-μελών με βάση το σύστημα της «ισότιμης εναλλαγής» όλων των κρατών-μελών, ήτοι 18 Επίτροποι- εφαρμογή από το 2014).

- ✓ **Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο:** α) ενίσχυση του ΕΚ μέσα από την εκλογή του Προέδρου της Ευρ. Επιτροπής (κατόπιν προτάσεως του Συμβουλίου) β) επέκταση της διαδικασίας της «συναπόφασης», που μετονομάζεται σε «συνήθη νομοθετική διαδικασία», σε μεγάλο αριθμό πεδίων, όπως η δικαιοσύνη και οι εσωτερικές υποθέσεις, σε μερικές πτυχές της κοινής εμπορικής και της κοινής γεωργικής πολιτικής (όχι όμως στην κοινή εξωτερική πολιτική και πολιτική ασφάλειας).
- ✓ **Λήψη αποφάσεων στο Συμβούλιο των Υπουργών:** α) επέκταση της ειδικής πλειοψηφίας, όχι όμως σε τομείς όπως τη φορολογική εναρμόνιση και τις κοινωνικές διατάξεις β) διαμόρφωση της «διπλής πλειοψηφίας» στο 55% των κρατών-μελών και ταυτόχρονα εκπροσώπηση του 65% του ευρωπαϊκού πληθυσμού (η εφαρμογή της νέας «διπλής πλειοψηφίας» αναστέλλεται μέχρι το 2017).
- ✓ **Προεδρία του Συμβουλίου:** τοποθέτηση μόνιμου Προέδρου με θητεία δυόμισι ετών, άπαξ ανανεώσιμη.
- ✓ **Κοινή ευρωπαϊκή εξωτερική πολιτική και ασφάλεια:** α) η ΚΕΠΠΑ θα συνεχίσει να χαράσσεται και να υλοποιείται από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο και το Συμβούλιο Υπουργών, τα οποία όργανα θα συνεχίσουν να αποφασίζουν με ομοφωνία, εκτός αν εφαρμόζουν αποφάσεις του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου που έχουν ληφθεί ομόφωνα ή αν το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο ομόφωνα αποφασίσει ότι το Συμβούλιο των Υπουργών μπορεί να λαμβάνει αποφάσεις με ειδική πλειοψηφία β) θέσπιση θέσης *Υπατο εκπροσώπου* για θέματα εξωτερικής πολιτικής και πολιτικής ασφάλειας, ο οποίος θα είναι ταυτόχρονα και αντιπρόεδρος της Επιτροπής και προεδρεύων στο «Συμβούλιο εξωτερικών υποθέσεων» γ) εγκαθίδρυση Υπηρεσίας Εξωτερικής Δράσης με επικεφαλής τον *Υπατο εκπρόσωπο*.⁴⁹
- ✓ **Κοινή ευρωπαϊκή άμυνα:** α) ανάπτυξη ευρωπαϊκής αμυντικής πολιτικής αφού η Ε.Ε. θα διαθέτει επιχειρησιακή ικανότητα βασισμένη σε μη στρατιωτικά και στρατιωτικά μέσα, τα οποία θα μπορεί να χρησιμοποιεί σε αποστολές εκτός της Ένωσης (λχ. παροχή συμβουλών και αρωγής επί στρατιωτικών θεμάτων, πρόληψη συγκρούσεων, αποστολές για την καταπολέμηση της τρομοκρατίας κ.ά.) β) δημιουργία του Ευρωπαϊκού Οργανισμού Άμυνας γ) υιοθέτηση

⁴⁹ Έχει εκτιμηθεί πως, στην πράξη, η δημιουργία της συγκεκριμένης Υπηρεσίας έχει συγκεντρώσει χαμηλό ενδιαφέρον από την Ελλάδα. A.D. Papagiannidis- N.Frangakis, *Greece: Much needed leadership in times of crisis*, ό.π.,σελ. 45.

«ρήτρας αλληλεγγύης» και «ρήτρας αμοιβαίας συνδρομής»⁵⁰. Η τελευταία θεωρείται σημαντική εξέλιξη για την Ελλάδα, ωστόσο η χώρα θα πρέπει διαπραγματευτικά να εστιάσει στον καθορισμό των κριτηρίων για την ενεργοποίηση των δύο αυτών ρητρών.

- ✓ **Ενισχυμένη Συνεργασία:** δυνατότητα θέσπισης ενισχυμένης συνεργασίας, η οποία θα έχει ως σκοπό τη διευκόλυνση της πραγμάτωσης των στόχων της Ένωσης, τη διαφύλαξη των συμφερόντων της και την ενίσχυση της διαδικασίας ολοκλήρωσής της. Επιπλέον, είναι ανοικτή σε όλα τα κράτη-μέλη ανά πάσα στιγμή αλλά η απόφαση με την οποία θα εγκρίνεται, θα πρέπει να εκδίδεται από το Συμβούλιο ως έσχατη λύση, αν διαπιστωθεί ότι οι επιδιωκόμενοι στόχοι της συνεργασίας αυτής δεν μπορούν να επιτευχθούν μέσα σε εύλογο χρόνο από την Ένωση στο σύνολό της, και αν συμμετέχουν σε αυτήν τουλάχιστον εννέα κράτη μέλη. Ειδικές διατάξεις αφορούν τη μόνιμη διαρθρωμένη συνεργασία.
- ✓ **Μόνιμη «Διαρθρωμένη Συνεργασία» στον τομέα της άμυνας:** τα κράτη-μέλη που πληρούν υψηλότερα κριτήρια στρατιωτικών δυνατοτήτων και έχουν αναλάβει δεσμευτικότερες υποχρεώσεις στον τομέα αυτό, μπορούν να θεσμοθετήσουν μόνιμη «διαρθρωμένη συνεργασία».
- ✓ **Αναφορά στην νησιωτικότητα:** όπως ήδη αναφέρθηκε, στη Συνθήκη της Λισσαβώνας περιελήφθησαν εν τέλει διατάξεις για τις νησιωτικές περιοχές στο πλαίσιο της πολιτικής για την οικονομική, κοινωνική και εδαφική συνοχή.
- ✓ **Απόκτηση νομικής προσωπικότητας:** καθιερώνεται η ενιαία νομική προσωπικότητα της Ε.Ε., με την οποία θα διαπραγματεύεται, θα υπογράφει και θα εφαρμόζει όλες τις εξωτερικές υποχρεώσεις, πολιτικές και δραστηριότητες.
- ✓ **Αναγνώριση του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων:** Στη Συνθήκη αναφέρεται πως η Ένωση αναγνωρίζει τα δικαιώματα, τις ελευθερίες και τις αρχές που περιέχονται στον Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ε.Ε. της 7ης Δεκεμβρίου 2000, όπως προσαρμόστηκε στις 12 Δεκεμβρίου 2007. Ωστόσο, ο Χάρτης πήρε τη μορφή προσαρτημένου πρωτοκόλλου και, συνεπώς, δεν διευρύνει την ευχέρεια του Δικαστηρίου της Ε.Ε. σε ορισμένες περιπτώσεις, ελευθερίες και αρχές που επιβεβαιώνει (η Τσεχία εξαιρέθηκε από τις διατάξεις του Χάρτη).

⁵⁰ Όπως ακριβώς αυτές αναφέρονταν και στη Συνταγματική Συνθήκη. Σύμφωνα με τη *ρήτρα αλληλεγγύης*, η Ένωση και τα κράτη μέλη της ενεργούν από κοινού με πνεύμα αλληλεγγύης, εάν ένα κράτος-μέλος δεχθεί τρομοκρατική επίθεση ή πληγεί από φυσική ή ανθρωπογενή καταστροφή. Η Ένωση κινητοποιεί όλα τα μέσα που έχει στη διάθεσή της, συμπεριλαμβανομένων των στρατιωτικών μέσων που θέτουν στη διάθεσή της τα κράτη μέλη για να παρασταθεί στο πληγέν κράτος μέλος (άρ.188 ΠΗ, ΣΛΕΕ=άρ.Ι-43 Σ. Συνθήκης). Σύμφωνα με τη *ρήτρα αμοιβαίας συνδρομής*, αν κράτος-μέλος δεχθεί ένοπλη επίθεση στο έδαφός του, τα άλλα κράτη-μέλη οφείλουν να του παράσχουν βοήθεια και συνδρομή με όλα τα μέσα που έχουν στη διάθεσή τους, σύμφωνα με το άρθρο 51 του Καταστατικού Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών (άρ.28 Α7 ΣΛΕΕ=άρ.Ι-41Σ. Συνθήκης).

Τούτων λεχθέντων, αυτό που πρέπει να εξεταστεί είναι το κατά πόσο οι θέσεις αυτές περιελήφθησαν –με τις όποιες αποκλίσεις- στο τελικό κείμενο της Μεταρρυθμιστικής Συνθήκης χάρη στη διαπραγματευτική δεινότητα της χώρας ή ως εξέλιξη αναμενόμενη, δεδομένου μάλιστα ότι η χώρα προσδέθηκε στο άρμα ισχυρότερων κρατών-μελών, τα οποία πίεζαν δυνατότερα προς αυτήν την κατεύθυνση, όπως η Γερμανία. Και στην περίπτωση που επαληθεύεται η δεύτερη εκδοχή, το ενδιαφέρον μεταφέρεται στο κατά πόσο η Ελλάδα μερίμνησε ώστε να χτίσει και να συμμετάσχει ενεργά σε αυτήν τη συμμαχία κρατών-μελών ή αρκέστηκε απλώς στην υιοθέτηση των κοινών με αυτά θέσεων.

Κεφάλαιο III – Σκέψεις πάνω στη διαπραγματευτική τακτική της Ελλάδας

Η καθημερινή λειτουργία της Ε.Ε. αφορά περισσότερο τη διπλωματία παρά τη δημοκρατία («...is more about diplomacy than it is about democracy»)⁵¹, μιας και κάθε κράτος-μέλος καλείται να υπερασπιστεί σθεναρά τα συμφέροντά του σε διαπραγματεύσεις κατά τις οποίες εθνικές πολιτικές και πολιτική επιχειρηματολογία γίνονται ένα υπό τη σκέπη δημιουργίας συχνά εναλλασσόμενων συμμαχιών. Κατά αυτόν τον τρόπο, οι πολιτικές επιλογές μετατρέπονται σε στρατηγικές:⁵² οι τελευταίες αφορούν την ικανότητα μιας χώρας να προωθεί τα συμφέροντά της αφενός χρησιμοποιώντας τα διαθέσιμα μέσα, και αφετέρου τοποθετώντας τα απέναντι ή μαζί με τα συμφέροντα λοιπών κρατών-μελών της Ε.Ε. Κρίνεται, δηλαδή, η ικανότητά της είτε να βρει συμμαχούς είτε να αντιταχθεί εποικοδομητικά, δηλαδή εκεί που χρειάζεται να το κάνει. Οι συμμαχίες δε αυτές, πέραν των περιπτώσεων στις οποίες τα μέρη συνδέονται λόγω κάποιων κοινών χαρακτηριστικών, όπως ο ευρωσκεπτικισμός, δεν είναι σταθερές αλλά μεταβαλλόμενες («shifting alliances») ανάλογα με το υπό διαπραγμάτευση ζήτημα. Με απλούστερα λόγια, «διαπραγμάτευση» σημαίνει να μετατρέπει κανείς τα εγχώρια συμφέροντα σε κατανοητούς από την Ε.Ε. στόχους.

Η διαμόρφωση μιας ολοκληρωμένης θέσης στο πλαίσιο των ευρωπαϊκών τυπικών και άτυπων, καθημερινών, διαπραγματεύσεων αποδείχθηκε ένα εξαιρετικά δύσκολο εγχείρημα για την Ελλάδα, η οποία κλήθηκε από τα πρώτα χρόνια συμμετοχής της στην ευρωπαϊκή οικογένεια να μιλήσει και όχι αποκλειστικά και μόνο να διαφωνεί.⁵³ Το τρίπτυχο που η χώρα έπρεπε να καλύψει στην ανάπτυξη της εξωτερικής της πολιτικής ήταν: σχεδιασμός- εφαρμογή- παρακολούθηση της πορείας των τεθέντων στόχων. Από πολύ νωρίς, η αναποτελεσματικότητα και η αποτυχία και στα τρία σημεία αναδείχθηκαν σε δομικά χαρακτηριστικά της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής.⁵⁴

Οι αναλύσεις που αναφέρονται στα αίτια αυτής της παθογένειας είναι δυστυχώς πολυάριθμες και η παράθεσή τους δεν είναι σκοπός της παρούσας μελέτης.⁵⁵ Η πιο συχνά

⁵¹ Την έκφραση αναπαράγει ο Λ. Τσούκαλης στο *Greece in the E.U: The new role and the new agenda*, ό.π., σελ. 38.

⁵² Κ. Υφαντής, *Ευρωπαϊκή ολοκλήρωση και εθνική εξωτερική πολιτική* στο Ν. Μαραβέγιας (επιμ. 2008), *Η Ελλάδα στην Ε.Ε. Παρελθόν, Παρόν, Μέλλον*, Αθήνα, Θεμέλιο, σελ. 173-174

⁵³ Η Ελλάδα χρησιμοποίησε εκτεταμένα το δικαίωμα αρνησικυρίας («veto») που της έδινε η διαδικασία της ομοφωνίας για αρκετά χρόνια μετά την ένταξή της, αποκλείοντας έτσι παράλληλα τη μίση της στη διαδικασία σχηματισμού συμμαχιών και στην πολυμερή διαπραγμάτευση εντός της Ένωσης. Βλ. σχετικά Π. Κ. Ιωακειμίδης στο Ελληνική Επιτροπή για την Ε.Ε. (1996), *Η Ελλάδα στην Ε.Ε. Απολογισμός της πρώτης δεκαεταετίας – προοπτικές*, Αθήνα, Παπαζήση, σελ. 18-26. Εδώ οφείλεται και ο όρος «μοναχικός καβαλάρης» που ο Ν. Διαμαντούρος της έχει αποδώσει.

⁵⁴ Βλ. αναλυτικά για την παθογένεια της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής Θ. Στοφορόπουλος – Α. Μακρυδημήτρης (1997), *Το σύστημα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Η θεσμική διάσταση*, Αθήνα, Θεμέλιο, σελ. 31-66

⁵⁵ Μεταξύ άλλων αναφέρονται η έλλειψη στρατηγικού σχεδιασμού και ιεράρχησης στόχων, η έλλειψη συντονισμού της ελληνικής ευρωπαϊκής πολιτικής σε διυπουργικό επίπεδο, οι συνεχείς εναλλαγές προσώπων που δεν έχουν πείρα και την απαιτούμενη εμπιστοσύνη των Ευρωπαίων εταίρων τους, ο περιορισμένος ρόλος της Μόνιμης Ελληνικής

προταθείσα εξήγηση⁵⁶ είναι ότι χώρες που έχουν προβληματικό διοικητικό σύστημα, παρουσιάζουν και προβληματική διαπραγματευτική ικανότητα και πως δεν είναι τυχαίο που τα διαπραγματευτικά «success stories» προέρχονται από χώρες με οργανωμένη, ομοιογενή, μη πολιτικοποιημένη διοίκηση, ικανή να απαντά στις απαιτήσεις των ασκούντων πολιτική. Πάντως, με αφορμή το πολύ καλά οργανωμένο διαπραγματευτικό προφίλ του Ηνωμένου Βασιλείου ανά τα χρόνια συμμετοχής της χώρας στην Ε.Ε., η Helen Wallace παρατηρεί πως καμία χώρα στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής της πορείας, δεν ήταν σε θέση να προχωρήσει, χωρίς πολλές φορές να χρειαστεί να αγνοήσει, εν ονόματι κάποιας ευρωπαϊκής συμφωνίας, αιτήματα που προβάλλονται στο εσωτερικό της ή χωρίς, ορισμένες φορές, να ερεθίσει τους εταίρους της με το να δίνει εμφανώς προτεραιότητα στα εθνικά συμφέροντά της. Ωστόσο, «...οι κερδισμένοι είναι αυτοί που κατάφεραν να ακολουθήσουν μια εξισορροπητική πορεία μεταξύ της ενίσχυσης της κοινοτικής αλληλεγγύης και των εσωτερικών πιέσεων», όπως σχετικά αναφέρει.⁵⁷

Από την άλλη, τα παλαιότερα μέλη της Ένωσης θεωρούνται, αν μη τι άλλο, εξοικειωμένα με το πώς παίζεται το «παιχνίδι» στις Βρυξέλλες: ανάλογα με το μέγεθος του κάθε κράτους-μέλους και την ακολουθούμενη κάθε φορά διαδικασία λήψης αποφάσεων, οι ισχυροί επιχειρηματολογούν, προσπαθώντας να πείσουν, ενώ οι λιγότερο ισχυροί διαπραγματεύονται και συνασπίζονται καθώς φοβούνται μήπως χάσουν στις διαπραγματεύσεις. Οι πρώτοι δίνουν έμφαση στην αξιοπιστία των λεγομένων τους και στην επιχειρηματολογία που θα χρησιμοποιήσουν προκειμένου να πείσουν, ενώ οι δεύτεροι προβάλλουν τα συμφέροντά τους μέσα από την ανταλλαγή υποσχέσεων ή απειλών.⁵⁸

Αντιπροσωπείας στις Βρυξέλλες κ.ά.

⁵⁶ Ενδεικτικά Η. Wallace, *Κάνοντας φίλους και επηρεάζοντας άλλους στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα: η βρετανική προσέγγιση*, στο Λ. Τσουκάλης,), *Η Ελλάδα στην Ευρ. Κοινότητα: η πρόκληση της προσαρμογής*, ό.π., σελ. 231-237

⁵⁷ Στο ίδιο, σελ.236.

⁵⁸ Η εν λόγω διαπίστωση από τον D. Naurin, *Most common when least important: deliberation in the European Union Council of Ministers*, British Journal of Political Science, Vol. 40, 2009, Cambridge University Press, p. 31-50

Κεφάλαιο IV – Ο σημερινός προβληματισμός για το μέλλον της Ευρωπαϊκής Ένωσης

i) Προτάσεις για το μέλλον της Ε.Ε.

Η τρέχουσα χρονική συγκυρία καθιστά άκρως επίκαιρη την οποιαδήποτε προβληματική σχετικά με τη μελλοντική πορεία της Ένωσης. Το ερώτημα είναι αν η Ε.Ε. θα καταφέρει να γίνει περισσότερο «πολιτική», συνδυάζοντας έτσι πιο αποτελεσματικά την προοπτική της περαιτέρω διεύρυνσής της με τη δυνατότητα εμβάθυνσης. Είναι ακόμη ρεαλιστικό οποιοδήποτε σενάριο κάνει λόγο για την «ομοσπονδοποίηση» της Ένωσης; Αν η Ένωση προχωρήσει σε επόμενες διευρύνσεις με τις «υποψήφιες» Κροατία, Τουρκία, πΓΔΜ και τις «επιλέξιμες» Βοσνία- Ερζεγοβίνη, Μαυροβούνιο, Σερβία, Αλβανία, τότε διαμορφώνεται μία ευρωπαϊκή οικογένεια 30 και πλέον μελών που είναι κάτι περισσότερο από αναμενόμενο να παρουσιάζουν έντονο βαθμό ανομοιογένειας.

Η πλειονότητα των προτάσεων που έχουν διατυπωθεί περιλαμβάνουν -βάσει του ενός ή του άλλου κριτηρίου- σχήματα επιλεκτικών συνεργασιών μεταξύ κρατών-μελών που επιθυμούν και ταυτόχρονα μπορούν να προχωρήσουν σε πληρέστερες μορφές ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης (*διαφοροποιημένη ολοκλήρωση*). (Πίνακας 3) Ο Νίκος Μούσης, πρώην Πρόεδρος της Ευρ. Επιτροπής έχει αναφερθεί στη δημιουργία μιας Ευρώπης των *τριών ομόκεντρων κύκλων*⁵⁹: ο πρώτος κύκλος περιλαμβάνει τα κράτη-μέλη που επιζητούν την οικονομική, νομισματική και πολιτική ένωσή τους, ο δεύτερος αποτελείται αφενός από τα κράτη της Ε.Ε. και αφετέρου, από τα κράτη εκείνα, τα οποία θα ήθελαν να έχουν μια κοινή αγορά μεταξύ τους ή και με τα κράτη-μέλη της Ε.Ε., αλλά δεν θα ήθελαν να προχωρήσουν σε εκχωρήσεις εθνικής κυριαρχίας με στόχο την πολιτική ένωση. Τέλος, ο τρίτος κύκλος περιλαμβάνει όλες τις χώρες του πρώτου και του δεύτερου κύκλου καθώς και χώρες που δεν θα ήθελαν ή δεν θα μπορούσαν να αναλάβουν τις υποχρεώσεις τις οποίες ενέχει η διαδικασία της ολοκλήρωσης. Οι χώρες του τελευταίου κύκλου θα έχουν άριστες εμπορικές σχέσεις με τις χώρες των δύο πρώτων κύκλων, αλλά δεν θα δεσμεύονται από τους αυστηρούς κανόνες και τις πολλαπλές υποχρεώσεις της διαδικασίας της ολοκλήρωσης. Επιπρόσθετα, ο καθηγητής Π. Κ. Ιωακειμίδης προτείνει την υιοθέτηση ενός καθεστώτος ένταξης δύο ταχυτήτων: το καθεστώς της *πλήρους* ένταξης, το οποίο ονοματίζεται «θεσμική συμμετοχή», και το καθεστώς της *μερικής* ένταξης, το οποίο ονοματίζεται «πολιτική συμμετοχή» και αφορά

⁵⁹ Ν. Μούσης, *Η Ευρώπη των ομόκεντρων κύκλων*, ΤΟ ΒΗΜΑ, φ.11ης Ιουνίου 2006.

εκείνα τα κράτη-μέλη που δεν συμμετέχουν σε ορισμένα ευρωπαϊκά όργανα, στον προϋπολογισμό, στην Ευρωζώνη (μπορούν να αναπτύξουν άλλου είδους σχέσεις με την Ευρωζώνη) ή στη διαδικασία λήψης αποφάσεων της ΚΕΠΠΑ.⁶⁰

ii) Η θέση της Ελλάδας στη μελλοντική Ε.Ε.

Πέραν από τα ερωτήματα στα οποία η ίδια η Ε.Ε. καλείται να απαντήσει αναλογιζόμενη την επιβίωση και τη θεσμική μετεξέλιξή της, ο προβληματισμός μεταφέρεται και στο κάθε κράτος-μέλος ξεχωριστά. Εν προκειμένω, η Ελλάδα εμφανίζεται ως υπέρμαχος της διαδικασίας της ευρωπαϊκής ενοποίησης, υποστηρίζοντας σταθερά την «επάνδρωση» της Ένωσης με δεσμευτικά κείμενα (Συνταγματική Συνθήκη, Μεταρρυθμιστική Συνθήκη της Λισσαβώνας), την ανάπτυξη των αρμοδιοτήτων και πολιτικών της σε νέους τομείς, συμπεριλαμβανομένης της κοινής εξωτερικής πολιτικής και πολιτικής άμυνας (ΚΕΠΠΑ/ΕΠΑΑ), αλλά και την ισχυροποίηση των υπερεθνικών θεσμών της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Επιτροπή, Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο κ.ά.), ώστε να προσφέρουν ένα αποτελεσματικά και δημοκρατικά νομιμοποιημένο σύστημα διακυβέρνησης. Εξάλλου, η χώρα συμμετέχει στο σύνολο των εν ισχύ ενοποιητικών διαδικασιών και ταυτόχρονα εμφανίζεται ως υποστηρικτής της προοπτικής διεύρυνσης της Ένωσης με τις χώρες των Δυτικών Βαλκανίων και με την Τουρκία. Μπορεί όντως η χώρα να υποστηρίξει και στην πράξη τέτοιου είδους εξελίξεις;

Επί παραδείγματι, περισσότερη πολιτική ενοποίηση σημαίνει, μεταξύ άλλων, και περισσότερη αμυντική ενοποίηση. Θα είναι πρόθυμη η χώρα να ενοποιήσει τις ένοπλες δυνάμεις της ή να δαπανά αμυντικά κονδύλια για τη φύλαξη των κοινών ευρωπαϊκών συνόρων; Ακόμη παραπέρα, θα είναι ικανή για κάτι τέτοιο; Ή, περαιτέρω, είναι πρόθυμη να αντιμετωπίσει την πραγματικότητα των διευρύνσεων που υποστηρίζει; Οι μεταβιβάσεις πόρων από τα Ταμεία της Ένωσης θα μειωθούν σημαντικά και ίσως εξαφανισθούν.⁶¹ Η Ελλάδα δηλαδή μπορεί μελλοντικά να καταστεί «καθαρός εισφορέας» στον προϋπολογισμό της διευρυμένης Ένωσης.

Σε κάθε περίπτωση, η Ελλάδα, είτε συνεχίσει να τάσσεται υπέρ του ομοσπονδιακού προτύπου οργάνωσης της Ε.Ε. είτε τάσσεται υπέρ σχημάτων διαφοροποιημένης ολοκλήρωσης, πρέπει να απομακρυνθεί από το προφίλ της χώρας εκείνης που έχει τη μικρότερη σχέση με την έννοια της διαρθρωτικής μεταρρύθμισης⁶²: οι επικρατούσες εγχώριες συνθήκες έρχονται σε έντονη

⁶⁰ Π.Κ. Ιωακειμίδης, *Θα επιβιώσει η Ε.Ε.*; ,ό.π., σελ. 78-79

⁶¹ Στο ίδιο, σελ.111

⁶² Κ. Featherstone – D. Papadimitriou (2008), *The limits of europeanization. Reform capacity and policy conflict in Greece*, Palgrave MacMillan, Great Britain, σελ. 5

αντίθεση με την εμβάθυνση, νοούμενη ως υιοθέτηση πολιτικής σύγκλισης, και αυτό συνεπάγεται ασυνέπεια πολιτικών διακηρύξεων και πραγματικότητας.---

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνική

Αιτιολογική Έκθεση για την Κύρωση της Μεταρρυθμιστικής Συνθήκης της Λισσαβώνας, Ειδική Νομική Υπηρεσία, Τμήμα Ευρωπαϊκού Κοινοτικού Δικαίου, Μάιος 2007

Βαληνάκης Γ.(επιμ.2010), *Ελληνική Εξωτερική και Ευρωπαϊκή Πολιτική 1990-2010*, Αθήνα, Παπαζήσης

Ελληνική Επιτροπή για την Ε.Ε.- Ευρ. Κίνηση (1996), *Η Ελλάδα στην Ε.Ε. Απολογισμός της πρώτης δεκαπενταετίας – προοπτικές*, Αθήνα, Παπαζήση

Εργαστήριο Ευρωπαϊκής Ενοποίησης και Πολιτικής, *Μία πρώτη αποτίμηση της Μεταρρυθμιστικής Συνθήκης*, Ενημερωτικό Δελτίο για τις ευρωπαϊκές εξελίξεις τεύχος 33, Οκτώβριος 2007

Ιωακειμίδης Π.Κ.(2000), *Το μέλλον της Ευρώπης. Η προοπτική της ευρωπαϊκής ομοσπονδίας και η Ελλάδα*, Αθήνα, Σιδέρης

Ιωακειμίδης Π.Κ.(επιμ.2002), *Το μέλλον της Ευρώπης και η Ελλάδα*, Αθήνα- Κομοτηνή, ΕΚΕΜ, Σάκκουλα

Ιωακειμίδης Π.Κ.(2007), *Η θέση της Ελλάδας στο διεθνές, ευρωπαϊκό, περιφερειακό, σύστημα: ιστορικές εννοιολογήσεις και ιστορική πραγματικότητα*, Αθήνα, Θεμέλιο

Ιωακειμίδης Π.Κ.(2007), *Θα επιβιώσει η Ευρωπαϊκή Ένωση;*, Αθήνα, Παπαζήσης

Ιωακειμίδης Π.Κ.(2008), *Η Συνθήκη της Λισσαβώνας. Παρουσίαση, ανάλυση, αξιολόγηση*, Αθήνα, Θεμέλιο

Μαραβέγιας Ν. (επιμ. 2008), *Η Ελλάδα στην Ε.Ε. Παρελθόν, Παρόν, Μέλλον*, Αθήνα, Θεμέλιο

Παπάζογλου Μ.(2009), *Οι προκλήσεις του εξευρωπαϊσμού και της διαβούλευσης για το ελληνικό πολιτικό σύστημα*, Αθήνα, Παπαζήση

Στοφορόπουλος Θ. – Μακρυδημήτρης Α.(1997), *Το σύστημα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Η θεσμική διάσταση*, Αθήνα, Θεμέλιο

Συνθήκη της Λισσαβώνας για την τροποποίηση της Συνθήκης για την Ε.Ε. και της Συνθήκης περί ιδρύσεως της Ευρ. Κοινότητας, Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΛ), Ανακοίνωση αριθμ. 2007/С 306/01, 17 Δεκεμβρίου 2007

Τσούκαλης Λ. (επιμ.1993), *Η Ελλάδα στην Ευρ. Κοινότητα: η πρόκληση της προσαρμογής*, Αθήνα, ΕΚΕΜ, Παπαζήση

Ξενόγλωσση

EU-27 Watch, No.9, July 2010, Institut fur Europäische Politik, διαθέσιμο στο www.EU-27watch.org

Featherstone K. – D. Papadimitriou (2008), *The limits of europeanization. Reform capacity and policy conflict in Greece*, Palgrave MacMillan, Great Britain.

Greece in the E.U: The new role and the new agenda, Γενική Γραμματεία Ενημέρωσης Υπουργείου Τύπου και ΜΜΕ (2002), Αθήνα

Naurin D.(2009), *Most common when least important: deliberation in the European Union Council of Ministers*, British Journal of Political Science, Vol. 40, Cambridge University Press

Piris J.-C.(2010), *The Lisbon Treaty. A legal and Political Analysis*, Cambridge University Press

Διαδίκτυο

eur-lex.europa.eu/JOHtml.do?uri=OJ:C:2007:306:SOM:el:HTML

<http://europedia.moussis.eu/discus/discus-1257417559-394879-4644.tkl?lang=gr>

http://unctadstat.unctad.org/ReportFolders/reportFolders.aspx?sCS_referer=&sCS_ChosenLang=en

<http://www.domiki.gr/info/SNEuro/glk.htm>

www.europeanvoice.com

www.imerisia.gr

www.kathimerini.gr

www.moi.gov.cy/moi/pio/pio.nsf (Γραφείο Τύπου και Πληροφοριών Κυπριακής Δημοκρατίας)

www.naftemporiki.gr

www.tanea.gr

www.tovima.gr

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΠΙΝΑΚΕΣ

Πίνακας 1: Μέγεθος Οικονομίας (ΑΕΠ) των 27 κρατών-μελών της Ε.Ε.

GDP UNCTAD, UNCTADstat						
YEAR	2005	2006	2007	2008	2009	2010(estimated)
ECONOMY						
Austria	302921,1	322340,2	372291,6	414671,0	381083,6	375946,3
Belgium	376616,7	399113,9	458620,0	505373,9	471160,8	465884,3
Bulgaria	28894,5	33209,9	42115,1	51824,2	48722,3	47864,8
Cyprus	16978,3	18409,8	21809,6	25265,0	23541,9	23120,6
Czech Republic	124548,6	142610,6	174214,9	216088,9	190204,3	192033,7
Denmark	257675,5	274377,0	310721,0	340801,0	310093,3	311935,7
Estonia	13903,3	16808,0	21659,0	23565,1	19265,0	19195,3
Finland	195626,3	207796,4	245952,3	270478,7	237989,3	238833,1
France	2150810,4	2270800,6	2599988,5	2860811,6	2655497,6	2584864,8
Germany	2788389,8	2918555,8	3329147,5	3634527,5	3330030,0	3310846,8
Greece	242275,8	263340,5	308688,6	345228,7	323745,4	302135,3
Hungary	110083,7	112790,7	137897,1	155443,5	128764,0	129451,7
Ireland	201852,3	222473,6	259189,4	263652,9	221778,4	203774,8
Italy	1777694,0	1863381,3	2116203,2	2296629,9	2112779,1	2051831,5
Latvia	16041,8	19934,9	28766,2	33668,2	25878,3	23989,2
Lithuania	25976,8	30082,1	39096,6	47297,0	36845,7	36282,5
Luxembourg	37658,9	42552,2	51312,3	58065,1	52851,4	54878,7
Malta	5959,8	6462,0	7547,9	8413,2	7987,4	8125,2
Netherlands	638470,6	677692,0	782567,3	873367,6	794588,1	781836,7
Poland	303911,9	341597,5	425129,4	529391,5	430639,7	468541,5
Portugal	191176,0	201060,4	230944,8	252101,8	233489,1	228574,1
Romania	99172,6	122695,9	170617,0	204338,6	161109,0	159337,6
Slovakia	47895,7	55876,1	75094,4	94500,4	87589,5	87243,8
Slovenia	35751,7	38951,9	47312,4	54644,9	49155,7	47735,4
Spain	1130169,6	1234768,0	1441942,1	1593912,9	1464088,0	1406601,0
Sweden	370579,7	399075,7	462512,9	487575,6	406072,0	459040,1
United Kingdom	2280112,4	2444150,1	2810973,7	2657481,0	2169484,7	2242283,1

Πηγή: http://unctadstat.unctad.org/ReportFolders/reportFolders.aspx?sCS_referer=&sCS_ChosenLang=en

(ιδία επεξεργασία)

Πίνακας 2: Οι θέσεις της ελληνικής κυβέρνησης στη Διακυβερνητική Διάσκεψη του 2000 για το Μέλλον της Ευρώπης (βασικότερα σημεία)

Μέγεθος Ευρ. Επιτροπής	<ul style="list-style-type: none"> • Ένας επίτροπος για κάθε κράτος-μέλος • Καμία διάκριση μεταξύ των επιτρόπων ως προς τον τομέα ή τα δικαιώματα ψήφου • Θετική η χώρα στην πιθανότητα ενδυνάμωσης του ρόλου του προέδρου του σώματος ή στη δυνατότητα διορισμού του τελευταίου από το ΕΚ • Όχι στον ορισμό ενός μέγιστου αριθμού επιτρόπων, ο οποίος θα αποθάρρυνε τις υποψήφιες προς ένταξη χώρες
Ψηφοφορία στο Συμβούλιο της Ε.Ε.	<ul style="list-style-type: none"> • Όχι στην αλλαγή της κατανομής των ψήφων • Σε περίπτωση όμως που καταστεί αναγκαία η αλλαγή, η χώρα θα μπορούσε να εξετάσει την πιθανότητα της «διπλής πλειοψηφίας» σε μια διευρυμένη Ε.Ε.: 60% των κρατών-μελών- εκπροσώπηση του 60% τουλάχιστον του συνολικού ευρωπαϊκού πληθυσμού
Λήψη αποφάσεων στο Συμβούλιο της Ε.Ε.	<ul style="list-style-type: none"> • Κανόνας ομοφωνίας στα σημαντικά ζητήματα (αναθεώρηση Συνθηκών, σύνδεση και πλήρης ένταξη νέων μελών κ.ά.) • Αν επεκταθεί η χρήση της ειδικής πλειοψηφίας για τη θέσπιση νομοθεσίας, πρέπει να συνοδεύεται από τη διαδικασία της συναπόφασης
Ρόλος Ευρ. Κοινοβουλίου	<ul style="list-style-type: none"> • Επέκταση της διαδικασίας της συναπόφασης • Επέκταση της διαδικασίας της διαβούλευσης στις περιπτώσεις που ακολουθείται η ομοφωνία • Υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις, δυνατότητα «αποπομπής» Επιτρόπου από το ΕΚ
Δικαστήριο Ε.Ε.	<ul style="list-style-type: none"> • Αριθμός μελών ίσος με τον αριθμό των κρατών-μελών
Ενισχυμένη Συνεργασία-Ευελιξία	<ul style="list-style-type: none"> • Η χώρα αντιμετωπίζει με ιδιαίτερο σκεπτικισμό το ζήτημα: οποιαδήποτε μορφή ενισχυμένης συνεργασίας, πρέπει να περιλαμβάνει τουλάχιστον την πλειονότητα των κ-μ. Όχι στη δημιουργία ενός κλειστού κλαμπ χωρών (*αλλαγή στάσης της χώρας μετά το 2002) • Αν υπάρξει η πιθανότητα εφαρμογής ενισχυμένης συνεργασίας σε ζητήματα εθνικού ζωτικού συμφέροντος, να περιληφθεί ρήτρα αλληλεγγύης για τα κ-μ που επιθυμούν αλλά δεν μπορούν να συμμετάσχουν σε σχήματα ενισχυμένης συνεργασίας

Πηγή: Ελληνικό Μνημόνιο στη Διακυβερνητική Διάσκεψη για τη θεσμική μεταρρύθμιση της Ε.Ε. (Φεβρουάριος 2000)

Πίνακας 3: Προταθέντα Μοντέλα Μετεξέλιξης της Ε.Ε.

Ε.Ε-27+	Εξασφαλίζει την ενοποιημένη πορεία της Ένωσης	Λειτουργία βάσει του ελάχιστου δυνατού παρανομαστή- αδυναμία προς την επίτευξη πολιτικής Ένωσης
Κράτη-Μέλη της Ευρωζώνης (πρωθυπουργός Βελγίου Γ. Βέρχοφσταντ)	Οι χώρες που συμμετέχουν στην οικονομική ολοκλήρωση θα συμμετάσχουν και στην πολιτική	Περιλαμβάνει και κράτη που είναι μέλη της ευρωζώνης αλλά δεν υποστηρίζουν πλήρως την ευρωπαϊκή ενοποίηση (Γαλλία, Ολλανδία)
Έξι Ιδρυτικά Κράτη-Μέλη (πρόταση Ζ. Ντελόρ που χρησιμοποιεί τον όρο «πρωτοπορία»- «avant garde»)	Γαλλία, Γερμανία, Ιταλία, Ολλανδία, Βέλγιο, Λουξεμβούργο- ιστορική εμπειρία ως συνεκτικό στοιχείο	Έντονες διαφοροποιήσεις ανάμεσα στα 6 ιδρυτικά Κ-Μ ως προς την πορεία της ενοποίησης (Γαλλία, Ολλανδία απόρριψη Ευρ.Συντάγματος- Γερμανία, Ιταλία)
Πυρήνας προωθημένων Κρατών-Μελών (εδώ εντάσσονται προτάσεις όπως αυτές των Γ.Φίσερ, Ζ. Σιράκ-συμφωνία κατά βάση και από την Ελλάδα)	Πυρήνας (Core) Κρατών-Μελών που τίθενται υπέρ της πολιτικής ενοποίησης	Ορισμένα κεντρικά Κ-Μ θα αντιμετωπίσουν πρόβλημα συμμετοχής → διχασμός στους κόλπους της Ένωσης
Πυρήνας των Έξι μεγαλύτερων Κρατών-Μελών («Ομάδα των Έξι») (πρόταση Γάλλου πρωθυπουργού Ν. Σαρκοζί για δημιουργία ενός steering group)	Γαλλία, Γερμανία, Ιταλία, Ηνωμένο Βασίλειο, Ισπανία, Πολωνία	Αδύνατη η νομιμοποίηση ενός τέτοιου πυρήνα, καθώς θεωρείται «directoire»
«Ενισχυμένες Συνεργασίες» Κρατών-Μελών	Κράτη- Μέλη που επιθυμούν και δύνανται να προχωρήσουν προς τα εμπρός	Δεν έχει δοκιμασθεί μέχρι σήμερα
«Αυτό-εξαιρέση» (opting-out) Κρατών-Μελών	Ως ευέλικτος τρόπος αντιμετώπισης προβλημάτων ορισμένων Κρατών-Μελών	Επικίνδυνη η εκτεταμένη χρήση της
Άτυπες Συνεργασίες Κρατών-Μελών	Ευέλικτη μορφή συνεργασίας σε ad hoc βάση	Λαμβάνει χώρα εκτός θεσμικού πλαισίου με αδιαφανή τρόπο

Πηγή: «Εναλλακτικά πρότυπα ανάπτυξης της Ε.Ε.» στο Π.Κ. Ιωακειμίδης (2007), *Θα επιβιώσει η Ε.Ε.*, Αθήνα, Παπαζήσης, σελ.22-31